

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ

Миколаївська гірка

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ: Миколаївська гірка

Супруненко О.Б., Мироненко К.М.,
Цуголовк Ю.О., Шерстюк В.В.

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ
ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ:
Миколаївська гірка**

Київ-Полтава
2008

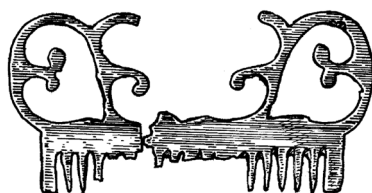
National Academy of Science of Ukraine
Institut of Archaeology
The Centre of Sites Study of the NASU and the Ukrainian Society
for Perseverance the Sites of the History and the Culture
Poltava State Regional Administration
Department of Culture
The Centre for Preservance and Study of Archaeological Sites

INVESTIGATIONS AT THE TRADING QUARTER OF THE ANCIENT LTAVA:

St. Nicolas' Hill

by

A.B.Suprunenko , K.N.Myronenko, Y.A.Pugolovok, V.V.Sherstyuk

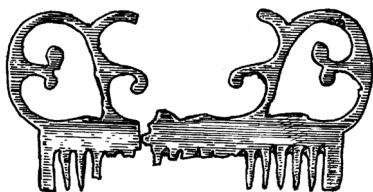
Kyiv-Poltava
2008

Інститут археології Національної Академії наук України
Центр пам'ятокознавства НАН України і
Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури
Полтавської облдержадміністрації

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ: Миколаївська гірка

Київ-Полтава
2008

УДК 902+904(477.4)
ББК 63.3.4 (4 УКР. — 4 Пол.)
С 89

Друкується за рішенням Вченої ради Центру пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК (Протокол № 10 від 21 жовтня 2008 р.).

Рецензенти:

Моця О.П., член-кореспондент Національної Академії наук України,
доктор історичних наук, професор (Інститут археології НАН України)

Терпиловський Р.В., доктор історичних наук,
професор (Національний університет ім. Т.Шевченка)

Титова О.М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
заслужений працівник культури України
(Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК)

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголюк Ю.О., Шерстюк В.В.

С 89 Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка. — Київ-
Полтава, 2008. — 136 с.: іл. + 2 вкл. + 4 кол. вкл. — (Інститут археології
Національної Академії наук України. Центр пам'яткознавства НАН
України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та куль-
тури. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління
культури Полтавської облдержадміністрації).

ISBN 978-966-8999-10-9

У роботі полтавських археологів вводяться до наукового обігу матеріали науково-рятивних досліджень культурних нашарувань ділянки історичного центру міста Полтави — Миколаївської гірки, яка є невеликим мисом Інститутської гори над Мазурівським яром і здійснюється над долиною струмка Лтава (Полтавка) край підвищення правого корінного берега р.Ворскла. Охарактеризовані історія археологічного вивчення цієї ділянки та ширшої округи в межах так званого «Нового» міста козацької епохи, отримані в ході розкопок матеріали роменської культури, давньоруського часу (XI — XII ст.), комплекси і знахідки фінальної доби пізнього українського середньовіччя та новітньої епохи. Надається інформація про виявлені артефакти скіфського часу, окремі об'єкти історичної й архітектурної культурної спадщини.

Видання відкриває серію публікацій за результатами охоронних археологічних досліджень в Полтаві останнього десятиліття — «Дослідження посаду літописної Лтави».

Для археологів, істориків, викладачів вузів і шкіл, студентів, краєзнавців, широкого загалу шанувальників стародавньої історії України.

ББК 63.3.4 (4 УКР. — 4 Пол.)

ISBN 978-966-8999-10-9

© Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголюк Ю.О.,
Шерстюк В.В., 2008
© Інститут археології НАН України, 2008
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2008
© Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської ОДА, 2008

ПЕРЕДМОВА

Вивчення старожитностей слов'яно-руської епохи на південно-східному порубіжжі Русі кінця I – початку II тис. н.е. вже більше століття привертає увагу дослідників. Воно пов'язане з іменами визнаних фахівців у галузі слов'яно-руської археології — М.О.Макаренка, П.М.Третьякова, І.І.Ляпушкіна, Б.А.Шрамка, М.П.Кучери, О.В.Сухобокова, О.П.Моці, Ю.Ю.Моргунова та ін. (Макаренко, 1908, с.201-212; Третьяков, 1947, с.123-140; Ляпушкин, 1961, 382 с.; Шрамко, 1962, 403 с.; Кучера, 1999, 252 с.; Моця, 1987, 168 с.; 1990, 156 с.; 1993, 160 с.; Сухобоков, 1975, 168 с.; 1992, 216 с.; Моргунов, 1996, 159 с.). Усталеною точкою зору на пам'ятки пізньої роменської культури і давньоруського часу у нижній течії регіональної річкової системи Ворскли в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі є розуміння їх як крайнього форпосту розселення слов'яно-руської людності на межі з Диким полем, тобто широкими перед- і степовими територіями, які контролювалися кочівниками (Толочко, 1999, с.195-197; 1999а, с.5-6). Фахівцями охарактеризовані особливості життя слов'яно-руського населення на порубіжних землях, розглядалося формування кордонів та адміністративно-територіальних утворень на південно-східних окраїнах Русі (Зайцев, 1975, с.61-76; Кучера, 1975, с.118-143; Шинаков, 1991, с.82-93; Коринний, 1992, с.41-60; Моргунов, 1998, 160 с. та ін.). Щодо Поворскля, то в останній час з'явилася аргументована гіпотеза про розмежування Нижньої і Середньої Ворскли між Чернігово-Сіверським, зокрема, його Путивльським уділом, та Переяславським князівствами, а, відповідно, про місцезнаходження кордону між цими адміністративно-територіальними давньоруськими утвореннями в районі лісових масивів між Диканькою й Опішнею (Приймак, 1997, с.109-114; 2007, с.85-102).

З-поміж численних ворсклинських старожитностей слов'яно-руської епохи особливе місце у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі посідає Полтавське поселення, вирізняючись серед пам'яток роменської культури та давньоруського часу розташуванням на межі осілого і кочового «світів». Актуальність вивчення цього порівняно значного центру Нижньоворсклинського мікрорегіону і крайнього з південного

сходу «кутка» Переяславської землі полягає не тільки у суто науковому з'ясуванні сутності появи цього феномену, а й у визначенні умов та причин виникнення сіверянського аванпосту над гирлами Лтави і Коломака на двох полтавських горах, існуванні засад до продовження його життя за наступних періодів історії у складі Давньоруської держави. Як, імовірно, сотенний центр Переяславського князівства, літописна Лтава була одним з «градів» на межі Руських земель, які контролювали торовані броди через прикордонні ріки, перехрещення місцевих суходільних і річкових торгових шляхів. Поки-що важко визначити, чи виступала Лтава як центр місцевої торгівлі давньоруського населення і кочівників, чи була форпостом у поширенні влади киеворуських князів у передstepах лівого берега Дніпра і басейні Ворскли зокрема. Так склалося, що життя на Старополтавській та Інститутській горах у Полтаві не зникло за Батієвої навали, продовжуючись у післямонгольський час аж до кінця XIV ст., а, можливо, мало і спорадичні спроби до відновлення на початку XV ст. Отримати відповіді на ці питання можна лише шляхом проведення археологічних досліджень.

Археологічні дослідження Полтавських теренів нараховують також вже більше століття. Епізодичність розвідкових робіт та розкопок на пам'ятках археології слов'яно-руської доби у перші 75 років їх вивчення, швидше, відображає зростання зацікавленості наукового загалу археологів до місцевих старожитностей доби розвинутого середньовіччя, ніж виглядає поступовим процесом цілеспрямованого вивчення останніх.

Так, перші відомості про наявність поховань X-XI ст. неподалік від будинку Полтавського губернського земства зібрав І.А.Зарецький ще 1891 р. (*Бучневич, 1891, с.2; 1902, с.283-285; Зарецький, 1912, с.205*). Ним же дещо раніше, у 1880-х рр., виявлені й перші давньоруські та післямонгольського часу матеріали на Соборному майдані міста і в околицях приполтавського с.Макухівка (*Кулатова, Супруненко, 1990, с.43-44*). З ім'ям цього ж дослідника пов'язане збереження предметів відомого скарбу сіверянських прикрас початку XI ст., виявленого 1905 р. на Соборному майдані (*Макаренко, 1908, с.201-205, на табл. вкл.: фото І.А.Зарецького*).

На початку XX ст. В.Г.Ляскоронський обстежив Старополтавську (Іванову) гору й уклав перший археологічний опис та окомірний план Полтавського городища (*Ляскоронський, 1907, с.187-188, рис.40*). Думку дослідника про розташування на Соборному майдані Полтави слов'яно-руського городища поділяли М.О.Макаренко, В.М.Щербаківський і М.Я.Рудинський (*Макаренко, 1908, с.204-205; Щербаківський, 1919, с.15; Рудинський, 1928, с.53*).

Чергові підтвердження наявності на Старополтавській горі давньоруських матеріалів віднайшли М.І.Гавриленко (*Гавриленко, 1993, с.13*) і М.А.Стан (*Степанович, Супруненко, 1994, с.23; Супруненко, 2003, с.17*), знахідки яких призвели до наступних обстежень пам'ятки, здійснених у 1940 і 1945 рр. І.І.Ляпушкіним (*Ляпушкин, 1961, с.268-269*), за участі полтавського краєзнавця й археолога Г.О.Сидоренко (*Сидоренко, 1993, с.26-28*). Вже перші розвідкові роботи дали змогу віднести Полтавське поселення до числа найдавніших центрів Київської Русі (*Ляпушкин, 1949, с.58, 74, 75; 1951, с.41-42*).

Надійні підстави пов'язати з літописною Лтавою роменсько-давньоруське городище на Старополтавській (Івановій) горі, в історичному центрі сучасного міста, надали дослідження І.І.Ляпушкіна 1946 р. на Соборному майдані, під час яких були відкриті три житланіпівземлянки X – початку XI та XII ст., 9 господарських ям, виявлена представницька колекція уламків кераміки кінця IX – початку XI, XII – початку XIII, другої половини XIII – XIV ст., поодинокі знахідки фрагментів гончарного посуду XI ст. (*Супруненко, 1998, с.77-108*). Після цих пам'яткоохоронних досліджень (*Вайнгорт, 1992, с.127-128*) попередньо встановлене датування Полтавського поселення – VIII – XIII ст., а також поставлене питання про можливість існування перерви у розвитку цього давньоруського центру в XI – на початку XII ст. (*Ляпушкін, 1949, с.60, 74, 75; 1958, с.4; 1961, с.126, 320, № 92*), згодом ще раз висловлене А.В.Кузою на основі перегляду колекцій розкопок 1946 р. у Полтавському краєзнавчому музеї, здійсненого Ю.Ю.Моргуновим (*Куза, 1996, с.194-195, № 1156*).

З часом в літературі склалася своєрідна традиція ототожнення поселення на Івановій горі з городищем літописної Лтави. Приблизниками цієї думки виявилися Г.О.Сидоренко (*[Сидоренко], 1966, с.275; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.84*), О.В.Сухобоков (*Сухобоков, 1975, с.16, табл.5; 1988, с.36-37; 1992, с.199, 201-202*), М.П.Кучера (*Кучера, 1975, с.123, 124*), пізніше — А.В.Григор'єв (*Григор'єв, 1991, с.85-87; Григор'єв, Кулатова, 1999, с.44-48; зр.: Григор'єв, 2000, с.201*), Ю.Ю.Моргунов (*Моргунов, 1998, с.112*), В.В.Приймак (*Приймак, 1999, с.28-43*). У цілому поділяли цю ж точку зору Б.О.Рибаків (*Рыбаков, 1982, с.507*) та П.П.Толочко (*Толочко, 1977, с.363; 1987, с.124*), які включили давньоруську Лтаву до числа найважливіших киеворуських центрів Півдня Русі, позначивши останню на картах розташування пам'яток XII-XIII ст. на місці сучасної Полтави (*Там само; Куза, 1985, с.115, 117, 119, 120, табл. 15, 17, 19-20*). В цьому плані особливу вагу мав висновок М.П.Кучери про те, що: «До найважливіших укріплених населених пунктів на Лівобережжі Дніпра слід віднести ті городи-

ща роменської культури, життя на яких продовжувалося і в наступний час, зокрема в XI ст. До таких укріплень можна віднести не менше 28 городищ», в тому числі Полтаву у Поворсклі (*Кучера, Сухобоков и др., 1984, с.12, 171*). Цей висновок був отриманий внаслідок обстеження пам'ятки 1971 р. та ознайомлення автора з нововиявленими матеріалами на Івановій горі (*Кучера, Сухобоков, 1971-зв.*).

Розвідкові обстеження О.Б.Супруненка 1983 і 1986 рр. (*Супруненко, 1985, с.361-362; 1983-зв., арк.4-9; Гавриш, Супруненко, 1988, с.268*) дозволили значно розширити уявлення про територію, зайняту посадом Полтавського поселення (*Супруненко, 1988, с.5-7*) та окреслити межі городища і селищ (рис.1) на загальній площі близько 45 га (*Супруненко, 1998, с.96-97; 1999г, с.22*).

Охоронні розкопки І.М.Кулатової та А.В.Григор'єва 1990 р. на території будівництва нового корпусу Полтавської кондитерської фабрики (вул. Спаська, 11) і шурфування на Соборній (Червоній) площі, у північно-східній частині Іванової гори (*Кулатова, 1994, с.11, 13-14*), встановили наявність культурних нашарувань потужністю 1,8-2,8 м, відкрили кілька житлових та господарських об'єктів, починаючи від IX до кінця XIII-XIV ст. (*Григор'єв, Кулатова, 1999, с.44, 47-48; Супруненко, 1998, с.97*). Вони не тільки підтвердили місцезнаходження посаду вздовж східного схилу Іванової гори, а й вказали на перспективність наступних досліджень на Червоній площі міста, де шурфуванням відкриті рештки кількох жител, перерізаних численними господарськими ямами (*Супруненко, 1999г, с.22*). Під час обстежень на Інститутській горі 1992 р. (Першотравневий пров., 10, 11, 12) виявлені культурні нашарування роменської культури і давньоруського часу, товщиною 0,4-0,7 м, що дозволило І.М.Кулатовій «розширити» межі посаду Полтавського поселення і на правобіччя Мазурівського яру, до Першотравневого проспекту (*Кулатова, 1994, с.12-13*).

Більш інтенсивно археологічне вивчення Полтавського поселення відбувається з 90-х рр. XX ст. Воно пов'язане з розгортанням робіт зі спорудження готельного комплексу «Бізнес-центру» на розі вул. Леніна і Першотравневого проспекту, у північно-східній частині Інститутської гори та на правому боці Мазурівського яру. Охоронними розкопками на Першотравневому проспекті та по вул. Братів Литвинович у 1997-1999 рр., здійсненими під керівництвом О.Б.Супруненка колективом дослідників у складі І.М.Кулатової, В.В.Приймака, Д.І.Левченка, К.М.Мироненка та ін., досліджена велика ділянка роменсько-давньоруського селища, окремі об'єкти післямонгольської доби та частина території форштадту фортеці полкового міста Полтава на загальній площі близько 1,5 га. В одинадцяти розкопах, шурфах, зачистках траншей тощо тут повністю

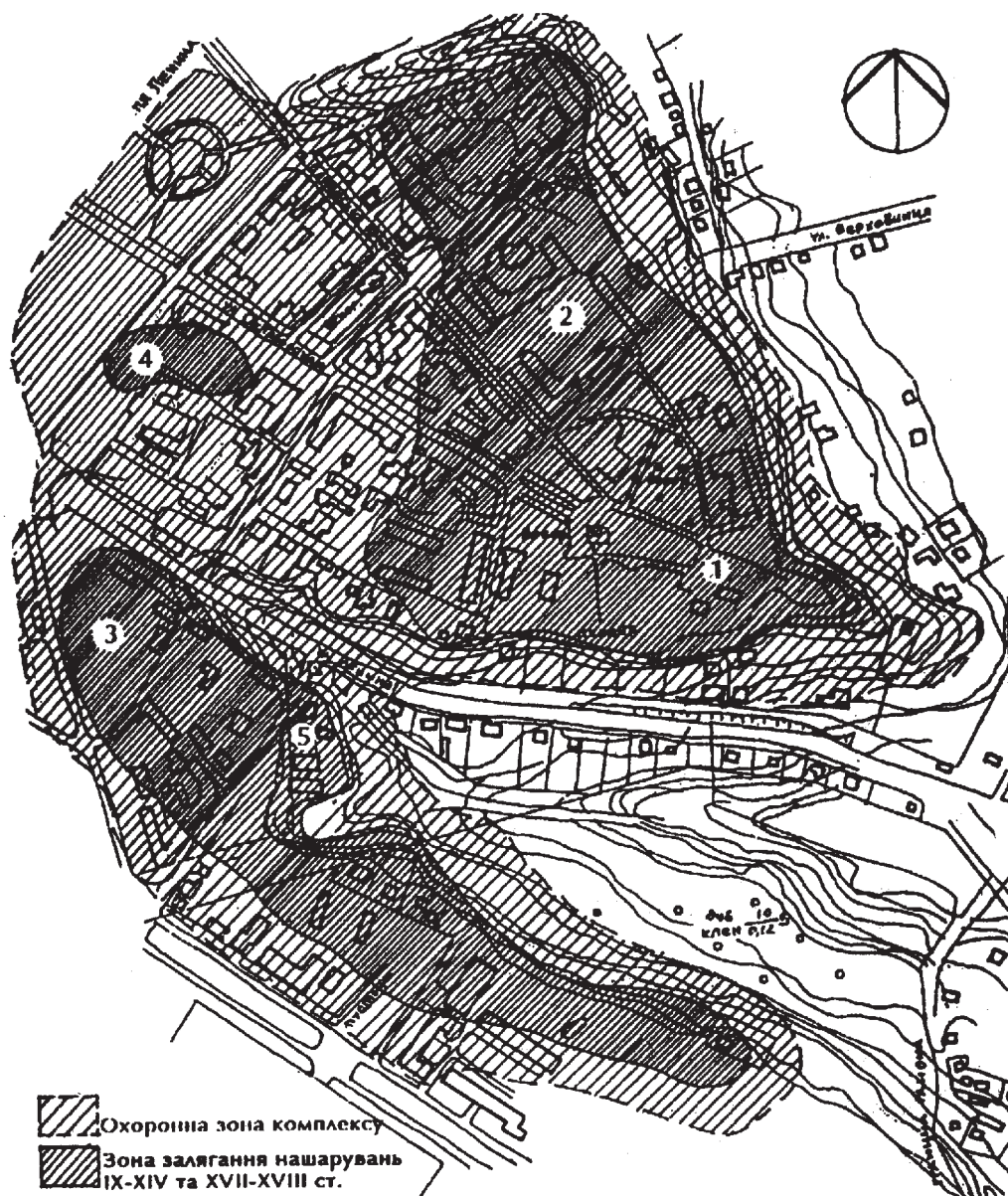

Рис. 1. Територія Полтавського поселення, за О.Б.Супруненьком і В.М.Вадімовим, 1999 р.
1 — городище на Старополтавській (Івановій) горі;
2 — посад на Старополтавській горі;
3 — селище-посад на Інститутській горі;
4 — залишки курганного некрополю;
5 — рештки городища на Миколаївській гірці (?).

або частково досліджено 30 житлових, 6 господарських споруд, більше 130 господарських ям X-XIV ст., виявлена ділянка вулично-садибної забудови, отримана велика колекція речових знахідок (Супруненко, 1999г, с.22-23). Матеріали значної частини цих досліджень вже побачили світ у численних публікаціях (Супруненко, 1998, 157 с.; 1999, с.14-16; 1999а, с.58-59; 1999б, с.9-27; 1999г, с.20-25; Супруненко, Кулатова, Левченко, Мироненко, Приймак, 1998, с.147-148; Коваленко, Мироненко, Супруненко, 1999, с.73-75; Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, с.47-68; Мироненко, 1999, с.47-49; 1999а, с.30-33; 1999б, с.55-56; 1999в, с.49-55; Моця, 1999, с.7-10; Приймак, 1999, с.8-43; 1999а, с.11-19; Артем'єв, 1999, с.69-72; Артем'єв, Коваленко, 1999, с.54-55; Коваленко, 2000, с.77-80; Гейко, Литвиненко, 2000, с.47-48; Левченко, Мироненко, Супруненко, 2001, с.46-56; Пашкевич, Горбаненко, 2002, с.134-137; Пуголовок, 2002, с.184-186; 2002а, с.91-93; 2003, с.48-50; 2004, с.52-53; 2004а, с.104-106; 2005, 48 с.; 2005а, с.234-236; 2007, с.143-147; 2008а, с.163-165; Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с.12-21; Горбаненко, 2007, с.48-49, 67-72, 84), інші — ще чекають на оприлюднення в окремій узагальнюючій науковій праці.

Проведення згаданих вище дослідницьких робіт стимулювало підготовку до відзначення на державному рівні 1100-річчя Полтави за даними археологічних досліджень (1999 р.) (*Про відзначення, 1999, с.2 обкл.*), що стало можливим завдяки підготовці відповідного наукового висновку Інституту археології НАН України (Толочко, 1999, с.5-6), в якому місто визнане одним з найдавніших слов'яно-руських «градів» України та «правонаступником» літописної Лтави.

Відтоді більшість містобудівних перетворень і суто будівельних робіт в історичному центрі Полтави супроводжується проведенням охоронних або науково-рятивних археологічних досліджень, які здійснюються на території міста майже щорічно. Для орієнтації містобудівельників у плані наявності об'єктів найдавнішої культурної спадщини і забезпечення проведення археологічних наглядових робіт створений перелік пам'яток археології та залишків культурних нашарувань у межах міської території (Супруненко, 2006, с. 9-11).

Після незначної перерви особливо «врожайним» на проведення рятивних археологічних досліджень виявився 2007 рік, коли такі роботи виконувалися в шести пунктах майбутнього історичного ареалу Полтави. Результати деяких із них вже оприлюднені друком (Пуголовок, 2008, с.54-61; Ткаченко, Яремченко, 2008, с.110-116), а введенню до наукового обігу ряду більш масштабних дослідницьких проектів буде присвячена серія видань «Дослідження посаду літописної Лтави», перше з яких читач уже тримає в руках.

Отже, восени 2007 р. продовжені наглядові археологічні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі, в історичному центрі м. Полтава, де залягають культурні нашарування пізньороманського і давньоруського часу, а також наявні окремі об'єкти фіналу доби пізнього українського середньовіччя. Археолого-топографічна характеристика досліджуваної ділянки в зоні спорудження першої черги житлового будинку за адресою: просп. Першотравневий, 15 — Першотравневий пров., 5, з'явилася ще 1997 р. під час проведення рятівних досліджень поряд із цим куточком старої Полтави на Інститутській горі (Супруненко, Кулатова, Левченко, Приймак, 1997-зв., арк. 3-8; Супруненко, Кулатова, Приймак, 1998, с.3-4).

Науково-рятівні наглядові дослідження 2007 р. здійснювалися Полтавським загonom Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (начальник — кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України, директор Центру, заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України по Полтавській обл. Супруненко О.Б.)*.

До робіт були залучені полтавці — завідувача відділом Центру *І.М.Кулатова*, старший науковий співробітник *В.В.Шерстюк*, старший науковий співробітник Центру — аспірант Національного університету «Кієво-Могилянська Академія» *Ю.О.Пуголовок*, молодший науковий співробітник редакційної групи «Зводу пам'яток історії та культури» управління культури Сумської облдержадміністрації *О.В.Коротя*, молодший науковий співробітник ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ *О.В.Сидоренко* (м.Лубни), краєзнавці *М.О.Радченко* (с.Глинське Зіньківського р-ну), *В.С.Полана*, *В.О.Петров* (м.Полтава), співробітник Комсомольського історико-краєзнавчого музею *В.В.Лямкін* (м.Комсомольськ), епізодично — лаборант Центру *Є.С.Калашник* та ін.

Визначення остеологічних знахідок здійснив археозоолог, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ *О.П.Журавльов*, антропологічні матеріали опрацьовані старшим науковим співробітником Центру, антропологом *А.В.Артем'євим*, одонтологічні висновки надані професором, доктором медичних наук, зав. кафедрою дитячої терапевтичної стоматології з профілактикою стоматологічних

* Роботи проводилися на підставі Відкритих листів: за № 063/0932 від 01 березня 2007 р. та № 111/0872 від 17 квітня 2007 р., виданих Польовим Комітетом ІА НАН України на ім'я Супруненка Олександра Борисовича, та № 112/0869 від 17 квітня 2007 р., на ім'я Мироненка Костянтина Миколайовича, зав. відділом Центру, з відповідними Дозволами Державної служби з питань національної культурної спадщини України, за № 22/082-07 від 19 березня, № 22/213-07 від 30 травня, № 22/218-07 від 30 травня 2007 р.

захворювань ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія» *Л.Ф.Каськовою*. Консультації щодо окремих об'єктів козацької та новітньої епох під час роботи загону надавали старший викладач Полтавського педагогічного університету ім. В.Г.Короленка *О.В.Коваленко*, а також заступник директора Полтавського краєзнавчого музею *В.О.Мокляк*. Окремі знахідки ХІХ-ХХ ст., як-то: уламки гончарного посуду, фаянсу ХІХ-ХХ ст., залізні і скляні вироби, виявлені під час земляних робіт, безпосередньо передавалися співробітникам відділів етнографії та історії пізнього середньовіччя Полтавського краєзнавчого музею для їх опрацювання і включення до складу колекцій. Графічне забезпечення наглядних робіт виконали *О.Б.Супруненко* і старший науковий співробітник Центру *Т.В.Менчинська* (креслення), рисунки і кресленики знахідок — науковий співробітник Центру *Г.В.Коваленко*, завідуючий відділом Центру *К.М.Мироненко* та лаборант *Є.С.Калашиник*. Фотознімки підготовлені *О.Б.Супруненко*, *Ю.О.Пуголовком* і *М.О.Радченком*.

Роботу експедиції висвітлювали обласне і міське телебачення, кореспонденти кількох місцевих газет (*Курочка, 2007, с.17; Ярошенко, 2007 с.10; та ін.*).

Важливим моментом робіт вважаємо організовану дослідниками та замовником акцію з перепоховання останків полтавців, виявлених у ході досліджень на території майданчика котловану, проведену після виконання антропологічних визначень у листопаді 2007 р. разом із представниками міської влади, церкви і громадськості на південно-східному краю Миколаївської гірки, у межах історичного цвинтаря Свято-Миколаївської церкви (рис.109-110).

Зазначимо також, що роботи проводилися на замовлення Управління капітального будівництва Полтавського міськвиконкому, за технічною й організаційною допомогою дирекції ТОВ «Полтавабанк». Основні наглядні дослідження здійснені у листопаді 2007 р., певний підготовчий їх етап виконаний у жовтні того ж року. Наступні розкопки заплановані на 2009 р. Вони будуть пов'язані зі спорудженням котловану другої черги цього ж будинку, на місці одно-півтораповерхової забудови поряд із двоповерхівкою по Першотравневого пров., 9/1, та на місці житлового будинку по Першотравневого просп., 15.

Загальна досліджена площа на 2007 р. складає близько 1700 кв. м (котлован), враховуючи прирізку 1 (3x7 м), влаштовану з північного боку від місця нагляду, над виявленими археологічними об'єктами, поряд із бруківкою Першотравневого пров. і кількома пізньосередньовічними похованнями. Ще понад 1850 кв. м площі будівництва було охоплено наглядними обстеженнями при влаштуванні підпірної стінки з боку

Миколаївського яру та під час прокладання комунікацій вздовж Першотравневого пров. Проте, під час цих робіт археологічних об'єктів виявлено не було. Тут обстеження обмежилися наглядом за веденням земляних робіт та вибиранням останків двох зруйнованих поховань цвинтарю Миколаївської церкви XIX ст.

У розкопі в межах котловану і прирізці 1 виявлені наочні підтвердження існування поселення скіфського часу доби раннього залізного віку, посаду роменської і давньоруської Лтави X-XIII ст. на Інститутській горі, отримані матеріали про продовження життя на цій ділянці «нового» міста у XVII-XVIII ст. Розкопками виявлена доволі представницька колекція знахідок ряду епох, що поповнили археологічні й історичні збірки Полтавського краєзнавчого музею.

Метою опублікованого дослідження є введення до наукового обігу та культурно-хронологічна атрибуція отриманих в ході досліджень матеріалів, котрі доповнюють уявлення про археологічні пам'ятки, перебіг подій найдавнішої історії та факти з історичної топографії полкового міста Полтави козацької і губерньського центру початку новітньої епох.

Дослідження у котрий раз підтвердили доцільність проведення охоронних розкопок у межах міської забудови, де зберігаються численні археологічні об'єкти ряду епох або їх залишки під спорудами XIX-XX ст.

Робота підготовлена:

— передмова, розділи 1-4 та висновки — *О.Б.Супруненко*;

— розділ 5 — *О.Б.Супруненко*, разом із *К.М.Мироненком* (знахідки давньоруського часу), *Ю.О.Пуголовком* (об'єкти та знахідки роменської культури і XI ст., резюме) та *В.В.Шерстюком* (характеристика речового комплексу козацької епохи).

Додатки укладені *О.П.Журавльовим* (археозоологічні матеріали), *Л.Ф.Каськовою* та *А.В.Артемовим* (антропо-одонтологічні матеріали козацької епохи) і *С.В.Маєвською* (характеристика решток головного убору з поховання кінця XVII ст.).

Розділ 1.

МИКОЛАЇВСЬКА ГІРКА І ПАМ'ЯТКИ ІСТОРИЧНОЇ ЗАБУДОВИ ПОЛТАВИ

Досліджена ділянка обрана під спорудження першої черги житлового будинку через вигідне розташування в історичній частині міста, над схилом корінного берега р.Ворскла, поряд із відгалудженнями Мазурівського яру, безпосередньо біля міської ландшафтної домінанти — так званої Миколаївської гірки. Ділянка розміщувалася за 160 м на південний захід від розкопів 1997-1998 рр., на місці колишнього ряду будинків з непарною нумерацією по вул. Братів Литвинович (Кулатова, МIRONENKO, Приймак, Супруненко, 1999, с.47) (рис.2:1).

Котлован будівництва знаходився на забудованій у ХІХ ст. одно-півтораповерховими будинками частині посаду літописної Лтави і форштадту полкового міста Полтави (рис.2; 3). Ця ділянка розміщувалася край схилу правого берега струмка Лтава (Полтавка), що тік по Мазурівському яру (права притока Ворскли). В цілому — це дещо понижений край плато правого корінного берега р.Ворскла, обмежений ярами — відгалудженнями Мазурівського (долиною струмка) та неглибоким Миколаївським яром, по першому з яких прокладений сучасний спуск вул.Леніна, а також старим узвозом козацького часу, вкритим бруківкою Першотравневого провулку. Останій ярюк у ХVІІ-ХVІІІ ст. відділяв частину плато від гірки, де з початку ХVІІІ ст. по 30-ті рр. ХХ ст. височила спочатку дерев'яна, а потім одна з краших у місті мурованих — Миколаївська церква, збудована у традиціях пізнього українського барокко (рис. 3-8).

Про церкву існує окреме дослідження, ряд моментів з якого варто навести в контексті історіографічного огляду (Коваленко, 2004, с.80-89).

Миколаївська церква була зведена на правобіччі Мазурівського яру — мисоподібному виступі округлої форми, який і отримав назву Миколаївської гірки. У ХVІІІ ст. вулиця, що вела до неї, також називала-

Рис. 3. План Полтавы 1800 р.,
з нанесенням залишків
фортеці XVII – XVIII ст.
1 — місце розташування котловану будівництва.

ся Миколаївською. Вона зазначена у «Румянцевской генеральной описи Малороссии. 1765-1769 гг.» (Арк.2). Перша дерев'яна Миколаївська церква споруджена, як на думку В.О.Мокляка, на рубежі XVII- XVIII або на початку XVIII ст. Вона згадується в актових документах, є на плані Івана Бішева 1722 р. (Гольденберг, 1966, с.425-427, план). На останньому церква накреслена як трибанний храм, розташований на оточеному схилами й урвищами підвищенні (Коваленко, 2004, с.82).

За даними 1722 р. про число шинків у Полтаві, серед інших церковних, козацьких та посполитих закладів такого типу, називається «Дво(р) Свто Воскресе(н)ский а в не(м) дается мед и пиво» (Коваленко, 2004, с.82; див.: ІР ЦНБ, ф. II, спр.757, арк.2). Крім Миколаївської церкви, шинкові двори були лише у громад Успенського собору, Воскресенської і Стрітенської церков. Отже, громада Миколаївської церкви була достатньо заможною. Під 1732 і 1735 рр. згадується Миколаївський шинковий двір, в якому ніхто не мешкав (Коваленко, 2004, с.82-83 див.: ІР ЦНБ, ф.І, спр. 54335, арк. 271 зв.; ф.ІІ, спр.737, арк.3 зв.). За ревізією і реєстром того ж часу значаться також Миколаївські школа і шпиталь (Коваленко, 2004, с.82-83; див.: ІР ЦНБ, ф.І, спр. 54335, арк. 271 зв.; ф.ІІ, спр.737, арк.3 зв.) для «нищих прошаков и скалеченных особливо безобразием и такою болезнью, которую поврежденный человек не токмо без настоящего об нем присмотру и ко уврачевания страдания неминуемо с тем умирать принужден будет» (Відповіді Полтавського міського голови..., 1974, с.42).

«Румянцевський опис» 1765-1766 рр. на «Николской» вулиці засвідчує «Церковь во имя святителя Миколая, деревянная старая, близ которой строится новая каменная во имя того ж святителя Николая на кошти добротных дателей, близ котрой имеетя шпиталь старая деревянная, в ней жилых покоев один ея церкви» (Коваленко, 2004, с.80-81; див.: Румянцевская генеральная опись Малороссии, 1765-1769 гг., арк. 1 зв., 2).

Ще одним об'єктом історичної топографії Миколаївської гірки є старий узвіз через ярк, що вів до церкви, або сучасна заглиблена «нижня» частина Першотравневого провулку, з північно-східного боку від храму. Про його більш давнє походження (принаймні, виникнення ще за давньоруського часу) висловлювалися здогадки вже наприкінці ХХ ст. (Супруненко, 1999б, с.10; 1999г, с.22). Через цей узвіз пролягала стежина в бік Мазурівської брами і дорога до мосту через струмок Полтавку (кол. Лтаву), що тяглася далі по низу Мазурівки на Поділ (Коваленко, 2004, с.84-85) (рис.3).

Картографічний документ — план Василя Кутузова, — який з'явився не раніше 1729 р. (Гольденберг, 1959, с.363-388, план), позначає Миколаїв-

ську церкву хрестом на круглому підвищенні серед незабудованих ярів. Історик Полтави В.Є.Бучневич навіть висловив здогадку, що церква знаходилася на одному з bastionів фортеці (Бучневич, 1902, с.246-247). За ним цю гіпотезу підхопив історик архітектури В.В.Вечерський, вважаючи, що наприкінці XVIII ст. bastion називався Миколаївським (Вечерський, 1992, с.66). Та, як цілком слушно зауважила О.В.Коваленко, які джерела використав В.Є.Бучневич для реконструювання цієї назви, з'ясувати не вдалося (Коваленко, 2004, с.86).

Вигідне містобудівне розташування церкви вже відзначалося дослідниками (Вечерський, 1993, с.26-44; Золотницький, 1994, с.111-125). Вона була розміщена нижче, за рельєфом, від головних архітектурних домінант Полтави, — Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря на Монастирській горі, Свято-Успенського собору на Старополтавській, і виразно замикала одну з широтних композиційних вісей тогочасного міста, в яку вишикувалися Спаська і Воскресенська церкви (Вечерський, 1993, с.32-35).

Не дивно, що Миколаївська церква, а, отже, і вся навколишня прилегла ділянка до Миколаївської гірки, були своєрідним центром Нової Полтави — колишнього форштадту другої половини XVII — початку XVIII ст. Адже в той час полтавські терени склалися з двох частин: «старої», фортечної, і меншої за площею, — «нової», розміщеної на Інститутській горі. Стосовно них і вживалася назва «місто» (Павловський, 1910; Коваленко, 2004, с.86).

Відомий дослідник історії Полтави І.Ф.Павловський повідомляє, що дерев'яна Миколаївська церква згоріла 28 травня 1758 р., а 8 травня 1774 р. на її місці вже було завершено будівництво нової цегляної тетрахонтової однобанної (Павловський, 1910, с.11, 135; Золотницький, 1994, с.116). На північний захід від церкви невдовзі була закладена дзвіниця, спорудження якої завершилося через десятиліття (Коваленко, 2004, с.86; див.: РДІА СПб., ф. 218, оп.4, спр. 1280, 16 арк.).

На початку XX ст. М.Я.Рудинський відзначав, що Миколаївська церква належить до хрещатих у плані, типових українських церков, зі всіма ознаками шедевр місцевого будівництва (Рудинський, 1992, с.22). За В.В.Вечерським, вона входить до числа однобаних церков, рідкісних в Україні, а за типом — до «квадрофолієвих тетрахонтів, із розвиненими ескдерами й зменшеним четвериком, що ніс високий восьмерик бані» (Вечерський, 1992, с.66).

Не дивлячись, що ім'я архітектора обох споруд невідоме, В.В.Вечерський висловив думку, що церква була завершена «під керівництвом Стефана Стобанського» — «мурара» Свято-Успенського кафедрального

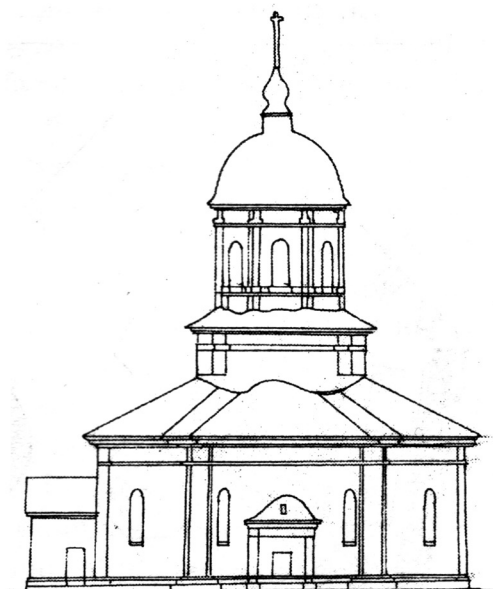
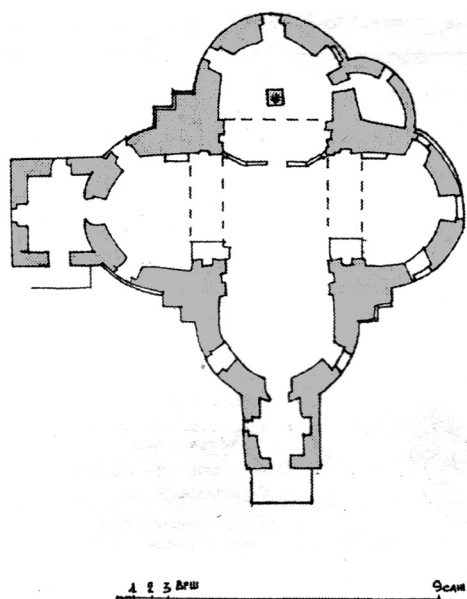

Рис. 5. План і фасад мурованої Миколаївської церкви, за рис. фон Клодта, 1852 р. Прорисовка О.В.Коваленко.

Рис. 6. Рожанківський Федір. Миколаївська церква і дзвіниця. 1919 р.

собору. Проте, зважаючи на зведення дзвіниці пізніше 1784 р., навряд чи останній міг виступати архітектором храму або завершувати його будівництво (Коваленко, 2004, с.80-89).

Церква св. Миколи та верхня частина дзвіниці, від якої залишилися лише підвальні стіни, були зруйновані за антирелігійної істерії на початку 1930-х рр. (Золотницький, 1994, с.114). Збереглася лише добудова середни-

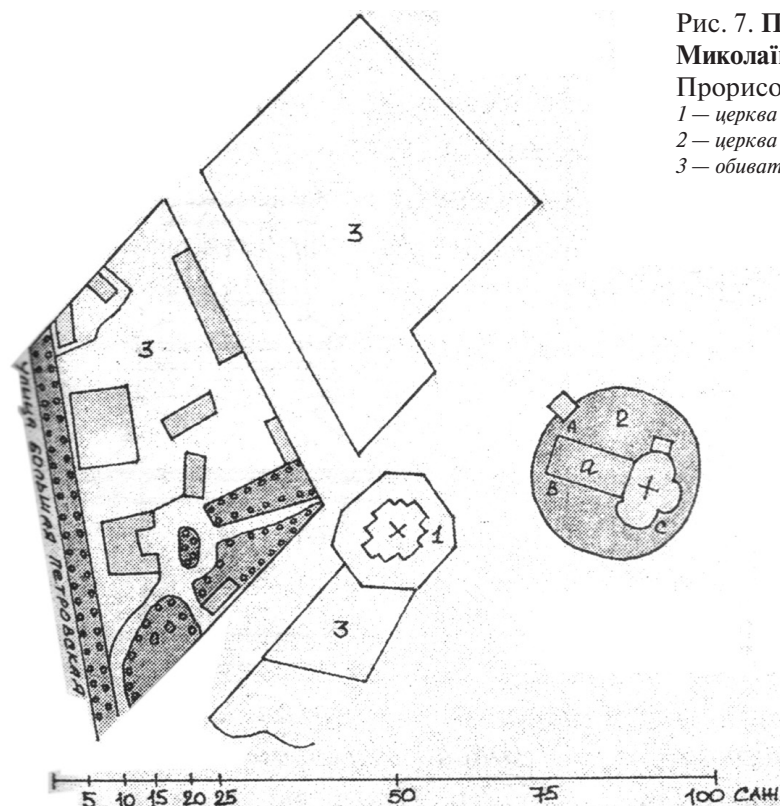

Рис. 7. План забудови
Миколаївської гірки, 1852 р.
Прорисовка О.В.Коваленко.
1 — церква св. Георгія Победоносця;
2 — церква св. Миколая Чудотворця;
3 — обивательські квартали.

ни XIX ст., — базилікоподібна видовжена споруда (Вайнгорт, Ієнаткін, 1966; Гладыш, 1982, с.11), в якій розміщена сучасна Свято-Миколаївська церква (рис.9).

Іконографічний ряд зображень Миколаївської церкви складають гравюри Г.Стадлера початку XIX ст. (Павловский, 1910, с.11, 135), малюнки Ф.Рожанківського, видрукавані М.Я.Рудинським 1919 р. (Рудинський, 1992, мал.2, 3), акварель Ф.Кричевського поч. XX ст. (Золотницький, 1994, с.114) (рис.6; 11). Ще один, досі маловідомий малюнок кінця першої третини XIX ст., люб'язно наданий В.О.Мокляком, публікується вперше у цьому виданні (рис.8 вкл., обкладинка). Як вже зазначалося вище, церква і навколишня територія позначені на планах Івана Бішева 1722 р. (Гольденберг, 1966, с.425-427, план), Василя Кутузова 1729 р. (Гольденберг, 1959, с.363-388, план), кн. Долгорукого 1722 р. (Полтавская битва, 1909, прил.1), Василя Хатова 1819 р. (зберігається: РНБ, інв. № 12042) і планах 1863-1878 рр. (рис.4). А Миколаївська і сусідня Георгієвська церкви нанесені на план Полтави 1852 р. (зберігається: РДІА СПб., ф.1293, оп. 165, спр.368, арк.8).

Рис. 9. Ділянка спорудження котловану, очищена від решток забудови.
На задньому плані — Миколаївська церква (добудова сер. XIX ст.).
Помітний перепад висот з північного заходу на південний схід та в широтному напрямку,
в бік Мазурівського яру. *Вигляд із заходу.*

Рис. 10. Місце спорудження котловану, очищене від решток забудови.
На задньому плані — будинок по Першотравневому пров., 9/1,
де народився А.В. Луначарський (третя чверть XIX ст.).
Помітне підвищення ділянки у західний та північно-західний бік.
Справа — житловий будинок по Першотравневому просп., 13-А. *Вигляд зі сходу.*

Рис. 11. *Кривчевський Федір*. Дзвіниця Миколаївської церкви. Поч. ХХ ст.

О.В.Коваленко проаналізувала «Справу про розширення церкви Св. Миколая у Полтаві» 1852 р. зі збірки Санкт-Петербурзького державного історичного архіву. В ній є кілька планів, підписаних міським архітектором фон Клодтом. Один з них відображає загальну ситуацію на прилеглий місцевості, позначаючи Миколаївську і Гергіївську церкви та квартал вздовж Великої Петровської вулиці (зберігається: *РДІА СПб., ф. 218, оп. 4, спр. 2308, арк.10а*). На думку дослідниці, цей план (рис.7) є єдиним детальним фрагментом картографічного відтворення місцевості, де вказане точне місцезнаходження Георгієвської церкви (*Коваленко, 2004, с.83, мал.1*). На домінуючому підвищенні Миколаївської гірки в плані позначена Миколаївська церква і майбутня прибудова до неї, а за 18 сажнів на південний захід від неї — Георгієвська церква. Таким чином, рештки фундаментів останньої мають знаходитися з протилежного від Миколаївської церкви боку Першотравневого провулку, поряд або під житловою п'ятиповерхівкою за № 13-А по Першотравневому просп.

Зважаючи на наведене вище, Миколаївська церква на початку — у третій чверті XVIII ст. була не тільки одним із релігійних осередків Нової Полтави, а й своєрідним композиційним вузлом частини навколишньої території поряд із Миколаївською гіркою (*Коваленко, 2004, с.87*). На разі цю роль виконує існуюча добудова до церкви, зведена у середині XIX ст.

Наведені факти певним чином впливають на інтерпретаційний бік справи в атрибуції отриманих матеріалів фіналу козацької епохи і нового часу.

Насамкінець, необхідно навести і цитату з «Генерального опису Малоросії 1765-1766 рр.», що засвідчує наявність забудови на колишній Миколаївській вулиці:

«На Николской улице

1. Церковь во имя Святого Николая.

На Никольской улици идучи к валу на правой стороне

229. Двор полтавского купца Прокопа Попенка.

На той же улице на левой стороне

230. Бездворная одна хата Девичого Пушкарковского Вознесенского монастыря.

231. Бездворная хата одна Полтавской церкви святителя Николая пономаря Козми Буровского.

232. Двор церкви Святого Николая попа Василя Дионисиева.

233. Двор цеху кушнерского портного Наума Иванова.

234. Двор цеху шевского сапожника Конона Вакуленка...» (за: ЦДІАУ, ф.57, оп.2, спр.1, арк. 1 зв., 105 зв., 108).

Розділ 2. З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

До початку 1980-х рр. на ділянці Полтавського форштадту поблизу Миколаївської гірки ніяких археологічних досліджень не проводилося. Навесні 1983 р., під час огляду городів у Миколаївському ярку, О.Б.Супруненком виявлені виразні фрагменти гончарного посуду давньоруського часу — XII-XIII ст., частково змиті зверху, з відслонень культурних нашарувань на Інститутській горі. В обривах Миколаївської гірки невдовзі знайдені також фрагменти ліпних горщиків роменської культури, уламки тарного імпортного гончарного посуду IX-X ст. (Супруненко, 1983-зв., арк.4-6). Це знайшло відображення у кількох публікаціях кінця 1980-х і початку 1990-х рр. (Гавриш, Супруненко, 1988, с.263; Супруненко, 1988, с.5-8; 1991, с.23-25).

1992 р. за 100 м на північ — північний захід від гірки, по Першотравневому пров., на місці колишніх садиб 10, 12 і Першотравневому просп., 11, під час спорудження фундаменту нового будинку, І.М.Кулатовою виявлені нашарування роменської культури і давньоруського часу, окремі знахідки уламків гончарного посуду другої половини XIII — XIV ст. У результаті наглядових спостережень частково досліджені рештки котловану пізньороменського житла, заглибленого у материк підкліту давньоруської житлової споруди XII ст. (остаточно розкопаної вже 1997 р.), кількох господарських ям роменської культури і XII-XIII ст. (Кулатова, 1994, с.11-14) Ці знахідки виявилися, фактично, відкриттям роменсько-давньоруського посаду вздовж правобічного схилу Мазурівського яру. Вони поставили питання про включення Інститутської гори до меж території найдавнішого Полтавського поселення — селища літописного «міста» Лтава (Кулатова, 1993, с.197-198; Супруненко, 1993, с.88-94; 1999, с.15). В.О.Мокляком під час цих робіт було вибрано заповнення більше 10 господарських і смітєвих ям кінця XVII — середини XVIII ст., що, можливо, належали до господи заможного міського жителя. Як тут не згадати купця Прокопа Попенка з «Румянцевського опису»...

Навесні 1993 р., під час архітектурного шурфування фундаментів прибудови до колишньої Миколаївської церкви виявлена невелика ділянка культурних нашарувань XI-XIII ст., що збереглася біля стін споруди з північно-західного боку. Вона мала потужність 0,4 м і залягала на суглинковій основі на глибині 0,7 м (обстеження О.Б.Супруненка). Останнє вказувало на використання Миколаївської гірки сіверянським населенням і на розміщення тут, принаймні, селища носіїв роменської культури наприкінці X – на початку XI ст.

У 1994 р. архітектурним загоном археологічної експедиції ЦОДПА досліджувалися рештки дзвіниці Миколаївської церкви, що дало можливість уточнити не тільки її архітектурне вирішення та специфіку конструкції, а й вивчити матеріали, використані при спорудженні (Золотницький, 1994, с.111-125; 1995-зв., 23 арк.). Під час вибирання заповнення підвальної частини дзвіниці траплялися знахідки перевідкладених уламків ліпного пізньороменського і давньоруського гончарного посуду (рис.12-15).

В час проведення охоронних археологічних досліджень при спорудженні Бізнес-центру по Першотравневому просп. та вул. Бр. Литвинових у 1997-1998 рр. О.Б.Супруненком висловлене припущення, що Миколаївська гірка мала бути місцем розташування городища пізньороменського і давньоруського часу, до якого тяжів посад на Інститутській горі (Супру-

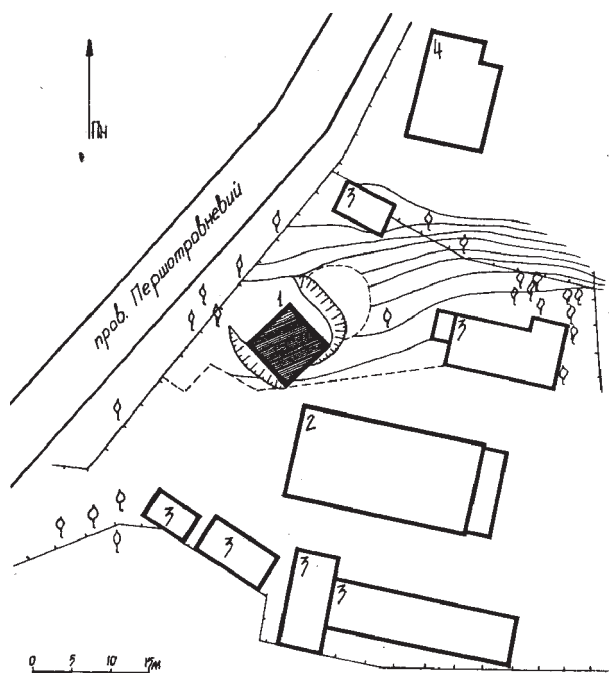

Рис.12. План подвір'я Св.-Миколаївської церкви. 1994 р.

1 — руїни дзвіниці; 2 — прибудова до Миколаївської церкви, сер. XIX ст.;
3 — виробничі та господарські споруди;
4 — житловий будинок.

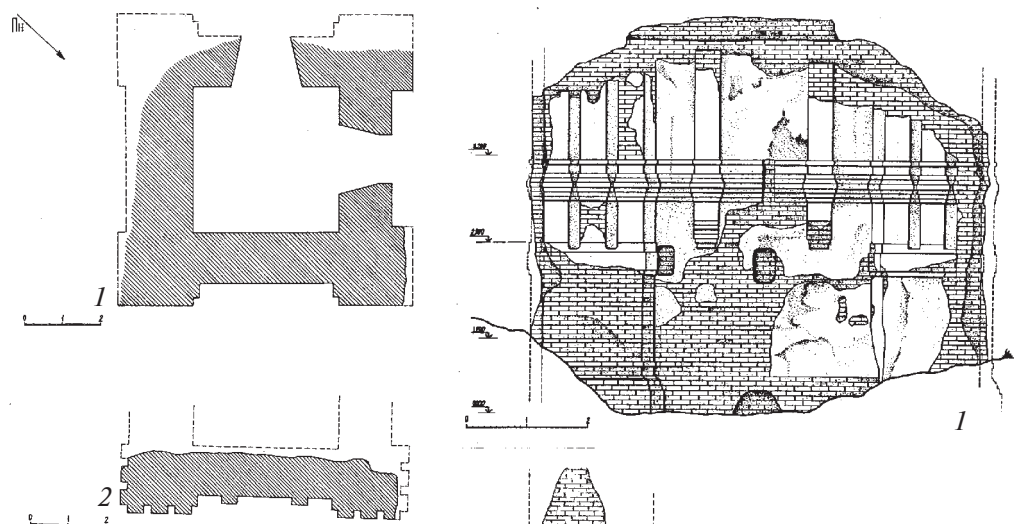
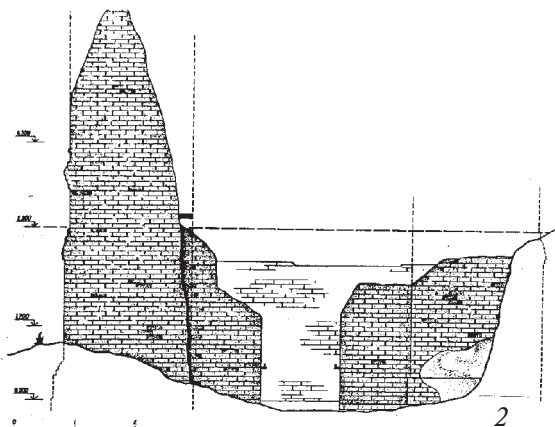

Рис.13. Обмірні креслення решток дзвіниці Миколаївської церкви (за Б.І.Золотницьким), 1994 р.

1 — план на рівні 1,2 м;
2 — план на рівні 4,2 м.

Рис.14-15. Залишки стін дзвіниці Миколаївської церкви (за Б.І.Золотницьким), 1994 р.

1 — північно-східний фасад;
2 — південно-західний фасад.

ненко, 1998, с.77 і наступн.; 1996, с.10; Супруненко, Кулатова, Приймак, 1998, с.3-4). Ця гіпотеза спиралася на особливості планіграфії ряду ворсклинських давньоруських городищ й існування кількох укріплень у їх складі (Ніцаха, Глинське, Старі Санжари та ін.), а також на спрямування кількох рядів пізньороменських і давньоруських жител, що утворювали вулицю, котра вела до округлого мису, зайнятого Миколаївською церквою (Супруненко, 1999а, с.58-59; 1999г, с.22). Гіпотезу підтримали й дещо розвинули інші дослідники (Приймак, Супруненко, 1998, 2 с. обкл.; Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, с.65; Пуголовок, 2002а, с.91, 93; 2005, 48 с. та ін.). Для перевірки правомірності припущення потрібно було провести тут або поряд з Миколаївською гіркою хоча б невеликі розкопки.

Проте час їх ще не настав. Між тим, у ході нагляду за підсиленням фундаментів прибудови до кол. Миколаївської церкви наприкінці 1990-х рр., у перевідкладених нашаруваннях XVII-XVIII ст. неодноразово трапляли-

ся фрагменти роменського ліпного та давньоруського гончарного посуду XII ст. А біля підніжжя підвищення Миколаївської гірки, з боку сучасної вул. Леніна у Мазурівському яру, виявлені уламки жовто- і синьоскляних гладких давньоруських браслетів та унікальне шиферне пряслице рубежу X-XI ст. з докирилічним написом (рис. 16) у вигляді складного малюнку-графіті (*Супруненко, 1991а, с.14-16; Білоусько, Супруненко, Мироненко, 2004, с.143, рис.14; Олександр Супруненко, 2007, після с.112, рис.27*). Проте конкретних наукових публікацій за знахідками на охопленій наглядовими роботами 2007 р. ділянці, крім результатів архітектурно-археологічних досліджень 1994 р. (*Золотницький, 1994, с.111-125*), ще не існувало.

Впевненість у наявності вздовж Першотравневого провулку культурних нашарувань археологічного характеру якийсь час стримувала забудову ділянки впродовж 1996-2006 рр. Тому, фактично, без шурфування на цю територію був наданий висновок про необхідність проведення археологічних досліджень під час спорудження котловану будинку поблизу Миколаївської гірки (2006 р.). І він виявився цілком справедливим. Свідченням його правомірності є й факт, що за результатами археологічних робіт 2007 р. вже з'явилися не тільки наукові звіти (*Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2007-зв., 165 арк.*), а й перші публікації (*Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008, с.70-79; Калашник, 2008, с.95-97*).

Крім досліджень 2007 р., на початку наступного, 2008 р., авторами здійснена археологічна експертиза ще однієї прилеглої до Миколаївської гірки ділянки, результати якої до певної міри проливають світло на новітню історичну долю Миколаївської церкви і додають нові факти до вивчення старожитностей цього куточка історичного ареалу Полтави (*Супруненко, 2008-зв., 30 арк.*).

Ділянка під спорудження ресторану мережі «Козирна карта» по вул. Леніна, 34-А, у Полтаві займає частину Мазурівського і Миколаївський яри, є зоною водозбору струмка Лтава біля південного підніжжя Миколаївської гірки. Вона перекрита суглинковими нашаруваннями змиву струмків, товщиною 0,3-1,6 м. Абсолютна висота підвищення надзаплави у північно-західній частині ділянки складає 133,51 м у Балтійській системі висот. Це пошкоджена ерозією частина схилу третьої тераси правого корінного берега Ворскли, перерізана старим яром. Відома більшості полтавців як північна частина Інститутського гаю, або колишнього парку Ленінського комсомолу (рис.17).

У 1670-1730-х рр. була включена до складу фортеці полкового міста Полтави, розмежовувала «Старе» і «Нове» місто, а також виступала дієвим засобом їх живлення водою. Нижче, за течією струмка, за 150 м, знаходилася штучна водойма-ставок, де містився запас води. Вірогід-

но, цей ставок існував вже з кінця XVII ст., адже зображений на планах Полтавської фортеці початку XVIII ст.

Підніжжя сучасної Миколаївської гірки зайняте випадковими насадженнями, із заходу в його основі облаштоване джерельце, відоме, за давньою традицією, більшості полтавців як «Криниця Марусі Чурай» — легендарної поетеси — авторки козацьких народних пісень кінця XVII ст.

Частина ділянки під схилом Миколаївської гірки вирізняється помітним підвищенням у 2,5-3,7 м, що має розміри 45x46 м, та слідами розгортання цього пагорбу бульдозером (рис.4-5, 17-18). Його виникнення пов'язується зі зсувом частини Миколаївської гірки, що виник унаслідок висадження у повітря Миколаївської церкви і наступного сповзання схилу гори між 1932 і 1934 рр. (повідомлення Л.С.Вайнгорта, 1993 р.).

Закладений у північно-східній частині ділянки шурф (рис.19), розміщений за 55 м на південний схід від сучасної Миколаївської церкви, на задернованому схилі підвищення, мав розміри — 1,0x1,5 м (рис.20), був орієнтований у широтному напрямку.

Стратиграфічна ситуація: 0-0,22 м — дерновий шар чорнозему;

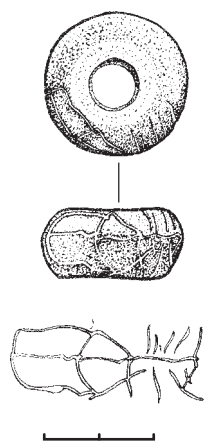
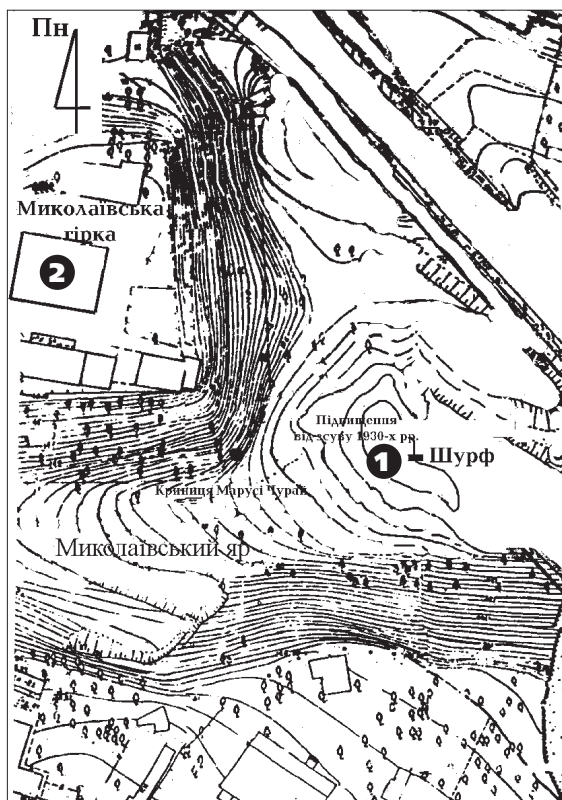

Рис.16. Схили Миколаївської гірки. Пряслице рубежу X-XI ст. з докирилічним написом.

Пірофілітовий сланець. ПКМ.

Рис.17. Підніжжя Миколаївської гірки. Схематичний план Миколаївського яру і зсуву культурних нашарувань. 2008 р.

1 — прошурфоване підвищення;
2 — сучасна Миколаївська церква.

**Рис.18. Підніжжя
Миколаївської гірки.**
Залишки зсуву нашарувань
у 1930-х рр.

**Рис.19. Підніжжя
Миколаївської гірки.**
Шурф на краю зсуву
нашарувань. 2008 р.

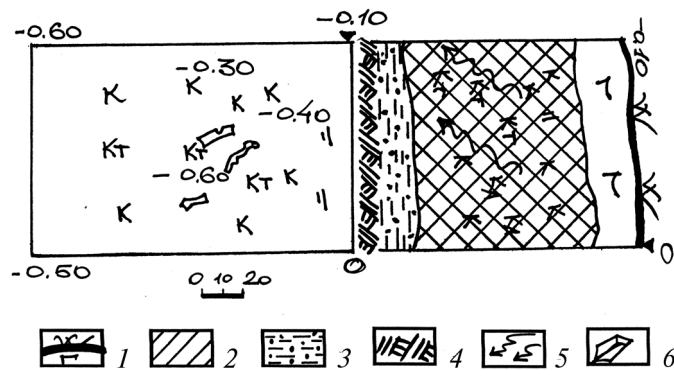

Рис.20. Підніжжя
Миколаївської гірки.

План і профіль
північно-західної
стінки шурфу. 2008 р.

1 — дерн; 2 — чорноземні
культурні нашарування;
3 — суглинок; 4 — материк;
5 — сліди зсувів;
6 — уламки цегли.

0,22-1,02 м — перемішаний шар з будівельного сміття і чорноземних, за вмістом, культурних нашарувань поселення роменської культури кінця X — початку XI ст., давньоруської епохи XII-XIII ст. і XVIII ст., збагачений численними грудочками суглинку та обгорілого ґрунту, вірогідно, від заповнення перегорілих клітей укріплення;

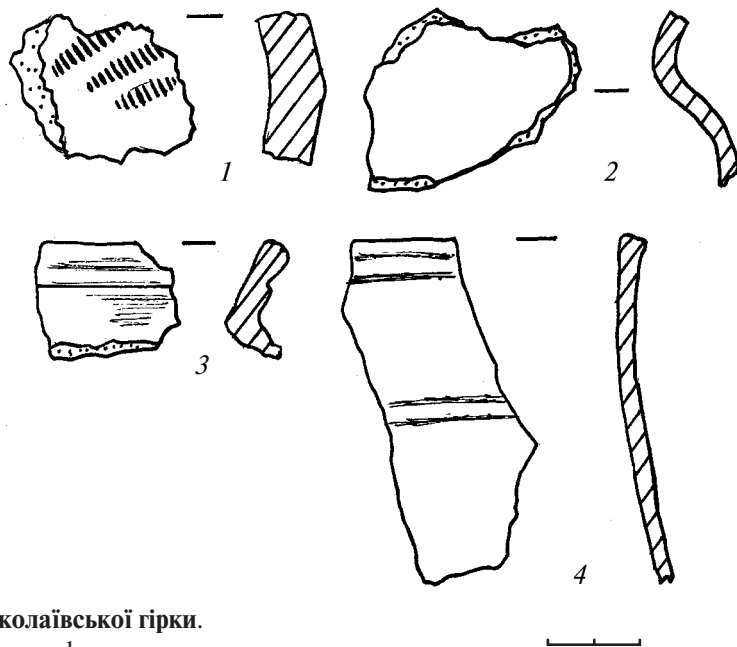

Рис. 21. Підніжжя Миколаївської гірки.
Фрагменти кераміки з шурфу.

Рис.22. Підніжжя Миколаївської гірки. Обрубані та обпиляні кістки тварин козацького часу зі зсуву культурних нашарувань.

1,02-1,25 м — сіро-жовтий суглинок — передматерик, зі слідами сповзання;

з 1,25 м — світло-жовтий суглинок — материк (рис.20).

У перемішаних культурних нашаруваннях сповзлої частини поселення роменської культури, XII-XIII ст. і XVIII ст. виявлені виразні подрібнені знахідки кераміки пізньороменського часу, переважно, стінки ліпних посудин, окремі уламки давньоруських гончарних горщиків (рис.21:1-2), діагностована кружальна кераміка XVII-XVIII ст. (рис.21:3-4), численні кістки тварин зі слідами різання, рубання і пиляння (рис.22). Під дерном знайдені кілька ребер дорослої людини, фаланги пальців ніг жінки зрілого віку та дитини, що, вірогідно, походить з обвалів поховань цвинтаря старої Миколаївської церкви. У 1998 р. неподалік виявлені кілька уламків жорнового поставу, виготовленого з рожевого пірофілітового сланцю овруцького походження.

Таким чином, обстеження у черговий раз констатували наявність культурних нашарувань роменсько-давньоруського часу на Миколаївській гірці, руйнування її південно-східної та південної частин внаслідок новітнього антропогенного втручання, а також встановили можливість дослідження решток культурних відкладень, що сповзли у 1930-х рр. біля підніжжя підвищення.

Розділ 3.

ДІЛЯНКА ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ОБ'ЄКТИ НОВОГО ЧАСУ

Ділянка під охоронні дослідження 2007 р. знаходилася за 1-2 м на схід та південний-схід від цокольної частини будинку, за адресою: пров. Першотравневий, 9/1, з меморіальною дошкою про народження в ньому у 1875 р. народного комісара освіти РРФСР А.В.Луначарського (Жук, Кундіренко, 1978, с.65-66). На будинку міститься загальний репер — тригопункт із абсолютною позначкою у Балтійській системі висот — 151,40 м. Ділянка мала досить помітне пониження в бік сучасної вулиці Леніна, Мазурівського і Миколаївського ярів — до 149,30 м у східному кутку майданчика, неподалік одноповерхових споруд навколо сучасної Миколаївської церкви, яке складало у різних точках нівелювання від 1,2 до 2,1 м (рис.9-10).

З початком робіт зі спорудження котловану, переміщенням мас ґрунту (рис.23) для будівництва підпірної стінки у Миколаївському яру, це пониження дещо змінилося — у межах 1,2-1,4 м, що й знайшло відображення на загальному плані території досліджень (рис.24). Пониження об'єктивно утворилося внаслідок ерозійних процесів, фортифікаційної і господарської діяльності людини XVII-XVIII ст. (перш за все, вибирання ґрунту для підсипання валу в 1708-1709 рр.), а більше — як результат функціонування міського цегельного заводу наприкінці XVIII — на початку XIX ст., коли поверхневі нашарування, практично до материкового суглинку, були переміщені звідси з метою забезпечення виробничих потреб. До речі, як показали дослідження, котлован виробничого приміщення самого заводу, що знаходився по сучасному Першотравневому провулку (між будинками за №№ 9/1 та 7), також потрапив до зони спорудження першої черги сучасного житлового будинку (рис.10; 24).

Рис. 23. Наглядні роботи на початку спорудження котловану. Робочий момент.

Останнє узгоджується з даними плану Полтави середини ХІХ ст. (РДІА СПб., ф.1293, оп. 165, спр.368, 12 арк.) та наявними іконографічними матеріалами (рис.3-4; 8).

Відкриті розкопками рештки котловану великого заглибленого приміщення кінця ХVІІІ ст. належали саме цегельні (рис.8). Принаймні, на плані 1835 р. позначена стара цегельня біля Миколаївської церкви. Однозначно, що описаний нижче об'єкт не міг бути залишками будь-якої фортифікаційної споруди, на що вказували як характерні знахідки та заповнення заглибини, так і простежені його рівні стінки, зі слідами обшивання дошками та рештками дерева від підпірних стовпів.

Щодо місця розміщення виробничих споруд цегельників, то, згідно із описом 1770 р., цегельні влаштовувалися «на время делающихся здесь каменных церквей» та були тимчасовими, адже постійно працювати не могли «за скудностю леса» (*Відповіді Полтавського міського голови...*, 1974, с.39).

Цегельних заводів у Полтаві на кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст. було два, один — належав Полтавському приказу общественного призрения, інший — Воскресенській церкві (*Павловский, 1906, прилож., с.72*). Певно, цегельня по Першотравневому провулку була міською, тобто, належала міській громаді.

Проведення наглядних археологічних робіт полегшувалося суцільним демонтажем забудови житлових будинків за №№ 7, 5, прибудови до № 9/1 по Першотравневому провулку, присадибних споруд їх господ та повним корчуванням всіх наявних насаджень, із вивезенням 0,2-0,3 м шару поверхневого чорнозему (рис.9-10), виконаним до початку досліджень. Глибокі котловани напівпідвальних частин житлових споруд ХХ ст., льохи кінця ХІХ ст., новітні вигрібні ями, траншеї комунікацій значно пошкодили залишки культурних нашарувань на ділянці, перш за все, локально збережені об'єкти та відкладення роменської культури, давньоруської та початку пізньосередньовічної діб. Не захищені баластними прошарками, вони виявилися знищеними у ході житлового будівництва ХІХ-ХХ ст.

Таким чином, у результаті досліджень вивчалися переважно заглиблені у материк пізньороменсько-давньоруські комплекси і нижні частини деяких житлово-господарських об'єктів наступної, козацької, епохи. Тому на загальному плані науково-рятивних робіт об'єкти, пізніше кінця ХІХ ст., майже не наносилися (рис.24).

При проведенні наглядних робіт у котловані була розбита одномоетрова сітка квадратів, з цифровими позначеннями, зі зростанням із заходу на схід, вздовж довшого боку котловану, та з літерними – вздовж «широтних» коротших (відповідно від «0» до «66» та від «А» до «Х»). У прирізці 1, з огляду на наявність різних об'єктів, що взаємно майже не перекривалися, така сітка не розбивалася.

Методичний бік робіт базувався на опрацьованому на практиці у межах міської забудови знятті верхнього прошарку відкладень ХІХ-ХХ ст. екскаватором до глибини 0,5-0,9 м, який здійснювався під контролем археологів (рис.23), з вивезенням цього ґрунту. Іноді землерийна техніка застосовувалася для прокопування пізніх перекопів, вибирання вигрібних ям, сучасних льохів, під якими часом траплялися нижні частини археологічних об'єктів.

Площа і форма *розкопу* та прирізки була зумовлена конфігурацією необхідного для будівництва котловану, заляганням комунікацій зв'язку, газо-, водо- і каналізаційної мережі міста.

Наявність археологічних об'єктів, виявлених у північній стінці котловану, під рештками житлового будинку ХІХ ст., зумовила закладення окремої *прирізки 1*, площею 21 кв. м (рис.24 та ін.). Вона була розбита на підвищенні схилу Мазурівського яру, край старого узвозу з Першотравневим провулком (між бруківкою та котлованом), з рівня 150,80 м, прийнятого за умовний «0» прирізки. Наступне розширення прирізки 1 (3x7 м) було обмежене з півночі наявністю траси кабелю зв'язку ВОЛЗ,

зі сходу — підключеного газопроводу під тиском, що навіть вимагало дослідження пізньосередньовічного поховання 6 з порушеннями вимог польової методики та відмови від вивчення поховання 9 (рис.24), яке довелося загорнути відвалами з метою збереження під майбутнім асфальтовим покриттям провулку.

З рівня виявлення нашарувань XVII-XVIII ст. роботи проводилися вручну, з маневруванням групи землекопів від об'єкта до об'єкта. За складних погодних умов відвали прибиралися технікою, іноді вони переміщувалися на повністю дослідженні ділянки. Пізньосередньовічний об'єкт 1 (рештки шинку XVIII ст.) повністю не досліджувався (не прокопувався його погреб, заглиблений близько 2,3 м від рівня поверхні), враховуючи отримання великої кількості знахідок (зразків гончарного посуду, кахлів другої половини XVIII-XIX ст.). Вміст льоху був ретельно просканований кількома типами металодетекторів, нумізматичні та інші металеві знахідки вибрані з верхньої і середньої частини заповнення. Рівень глибини погребу встановлений шляхом шурфування, після чого його остаточно закидано материковим ґрунтом.

Рівень понижень або перевищень від вказаного вище загального репера був пронівельований інструментально. Для полегшення нівелювання на північному борту розкопу, край прирізки 1, був визначений умовний репер «0», який мав абсолютну висоту 150,80 м — тобто, лежав нижче найвищої відмітки ділянки будівництва на 0,60 м. Таким чином, нівелювання всіх об'єктів у розкопі і прирізці 1 здійснювалися саме від цього «0».

Для відкритих роменсько-давньоруських та пізньосередньовічних житлових і господарських об'єктів була прийнята суцільна нумерація (рис.24).

Розділ 4.

СТРАТИГРАФІЧНІ І ПЛАНІГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЛЯНКИ

Поверхня розкопу нагадувала, швидше, втрамбований смітник, ніж рештки житлової забудови XIX-XX ст. (рис.9-10). Западини підвалів, погребів, забиті купами новітнього сміття, позначали вигляд того, що було раніше лівобіччям забудови Першотравневого провулку. Через те нівелювання лише північного краю котловану більш-менш точно відображало характер рельєфу, і, в кінці-кінців, знайшло відображення на профілі єдиної зачищеної стінки «розкопу». Південно-західної стінки котловану практично не існувало, вона зливалася із нахилом денної поверхні будівництва і «танула» під час земляних робіт. У всіх стінках котловану була відзначена руйнація поверхневих культурних нашарувань, починаючи з давньоруського часу. Отже, наслідком наглядових робіт стало вивчення здебільшого заглиблених частин котлованів споруд різних епох.

У профілі північно-східної стінки котловану зафіксоване помітне пониження рівня денної поверхні в бік Мазурівського яру, на 1,2-1,4 м (рис.24). В цьому полягала істотна різниця між стратиграфічною ситуацією розкопів на Інститутській горі сезонів 1997-1998 рр., адже раніше стратиграфія фіксувалася набагато частіше, на кількох профілях, зістикованих між собою. Південно-східний профіль котловану отримати не вдалося через відсутність будь-яких нашарувань та материкову поверхню зачищеного на початок робіт схилу. Це стосувалося й південно-східного профілю. Північно-західний — повністю перебивався котлованом цегельні кінця XVIII ст.

Проте, профіль північно-східної стінки котловану чітко зафіксував стратиграфічну ситуацію ділянки поряд із Миколаївською церквою (рис.24). Поверхневі нашарування тут утворювали скупчення будівельного сміття XIX-XX ст., місцями задерновані, які вкривали материкову поверхню на товщину 0,3-0,5 м. Нижче лежав материк — палевого ко-

льору суглинок. Поясненням утворення такої «бідної» стратиграфічної «картини» може бути фортечне будівництво початку XVIII ст. та діяльність цегельного заводу на рубежі XVIII-XIX ст., що призвели до зняття всіх попередніх поверхневих нашарувань. До того ж, змиви в бік Миколаївського яру також стимулювали ерозійні процеси на цій ділянці. Насамкінець, залишки культурних нашарувань були остаточно пошкоджені житловою забудовою кінця XIX ст. та влаштуванням садків і городів у XX ст.

Упродовж профілю північно-східної стінки котловану, в широтному напрямку, фіксувалися ряд заглибин об'єктів різних епох. Першим з них виявився котлован цегельного заводу кінця XVIII – початку XIX ст., розташований у квадратах 0-14 АХ (рис.24). Він перетинав розкоп у північно-західній частині та виходив поза його межі, мав вигляд підпрямокутної заглибини, з дещо скошеними до дна стінками, орієнтованими у напрямку північний захід – південний схід. До зони будівництва потрапила лише частина котловану, розміром дещо більше ніж 16x23 м. Глибина цієї впущеної в материк споруди досягала 2,9-3,0 м. Вона чітко позначалася прошарками заповнення з гною, будівельного сміття, решток дерева, шарами навезеного чорнозему, надто зволженими просоченням до заповнення каналізаційних стоків новітньої епохи. В заповненні котловану цієї споруди траплялися рештки печини, обвугленого дерева, бита цегла XIX ст., а також окремі перевідкладені археологічні знахідки попередніх епох, мова про які йтиме нижче. Про верхню межу часу поступового засипання котловану можуть свідчити й окремі уламки виробів з фаянсу та фарфору до середини XIX ст., кілька зовсім окислених мідних монет — «денежок» часу правління Миколи I, численні рештки битого пляшкового скла другої чверті XIX ст.

Майже центральну частину котловану перетинав мурований фундамент будинку XIX ст., складений на вапняному розчині з цегли середини століття. Він перебивав материк стрічковим влаштуванням фундаменту, на глибину до 1,6-1,7 м, розташовуючись у кв. 20-30 АЗ (рис.24), на площі 10x13 м, та «виходив» на північ, поза межі розкопу (прирізка 1). Південна частина основи будинку мала підвальну заглибину, розміром 7x8 м, що досягала рівня основи фундаменту і було забита сучасним мотлохом часу демонтажу споруди.

Під північною, не заглибленою, частиною фундаменту будинку збереглися об'єкти кінця X-XI ст., а під котлованами траншей комунікацій XX ст. із заходу — рештки давньоруської господарської ями 4 XII ст. (рис.24). Профілі котлованів підклітів житлових споруд X-XI ст. добре

Рис. 25. Розкоп. «Житло» 1. Профіль заповнення у стінці котловану будинку.
Вигляд з півдня.

проглядалися у стінці котловану і стали предметом безпосереднього археологічного дослідження (рис.25-26) у прирізці 1 («житла» 1 і 2). Разом із ними, у західній межі стрічкового фундаменту, в стінці котловану, проглядався профіль частини пізньосередньовічної ями 1, що, ймовірно, була стовповою, для влаштування одного із жител кінця XVII-XVIII ст., сліди якого знищені спорудженням вище названого будинку (рис.24). З південно-східного боку фундаменту, від Миколаївського яру, розташовувалася група з трьох новітніх вигрібних ям підпрямокутної форми, розміром від 1,4x1,8 до 1,6x1,9 м і глибиною 2,0-2,2 м від рівня «0» (рис.24).

Рештки заглиблених частин давньоруських житлово-господарських споруд на північно-східній межі котловану перебивалися групою поховань другої чверті XVIII ст. (поховання 1-3, 6, 9), що виявилися залишками цвинтарю, вірогідно, ще старої дерев'яної Георгіївської церкви (рис.24).

Щодо місцезнаходження останньої, то її колишнім місцем розташування може бути незначне підвищення край північно-східної частини

котловану, позначене пагорбом з відносною висотою у 0,5-0,7 м, зайнятим сучасною забудовою газорозподільчого пункту, трансформаторної підстанції та асфальтованого під'їзду до житлової п'ятиповерхівки. Наявність у південно-західній частині розкопу ям-перекопів з матеріалами початку XVIII ст., в т.ч. із рештками шат ікон та перегорілими деталями іконостасу (яма б) (рис.24) впевнює в імовірності такої локалізації решток культової споруди.

Центр розкопу, за північно-східною стінкою котловану, перебивали два перекопи погребів XIX-XX ст., заглиблених у материк на 1,6-1,8 м і заповнених новітнім сміттям, розташованих у кв. 34-38 АВ та 42-44 АВ (рис.24).

У контексті планіграфії варто також позначити групу з трьох погребів XIX-XX ст. у північно-східній та східній частинах котловану, розміром від 1,8x2,1 до 2,4x4,0 м, заглиблених до рівня 1,1-1,6 м, заповнених сміттям і розташованих у кв. 50-53 ЕЖ, 54-56 КО та 59-63 БД.

Перший з них зачіпав своїм влаштуванням групу поховань присадибного кладовища (поховання 4, ба, 7, 8) кінця XVII – початку XVIII ст., влаштованих у материкових ямах у кв. 47-52 ЕІ (рис.24).

Рис. 26. **Прирізка 1.** Робочий момент. Вибирання котловану «житла» 1.
О.В. Коротя і В.С. Полана.

Центр же котловану «сів» на групу збережених давньоруських і пізньосередньовічних об'єктів — ям 2, 3, 5, скупчення стовбових ямок і рештки погребу пізньосередньовічного житла 3, у кв. 30-41 ЕИ (рис.24; 27), що добре збереглися в материк на глибинах 1,06-1,70 м. Осібно необхідно відзначити рештки споруди шинку XVIII ст. на південний схід від них, над схилом Миколаївського яру, розміром 8,3x16,2 м, розташованого у кв. 30-43 КТ (рис.24).

Крім того, треба виокремити сміттєву яму-перекоп XVIII ст. у кв. 15-17 ТХ, що, вірогідно, належала до широкого подвір'я Георгієвської церкви та була перебита котлованом цегельні наприкінці XVIII ст. (рис.24).

Таким чином, у ході археологічних наглядних досліджень 2007 р. виявлені рештки: двох житлово-господарських об'єктів роменсько-давньоруського часу, що, ймовірно, належали до однієї садиби (прирізка 1), двох ям давньоруської доби, семи ям і перекопів XVIII ст., залишки 9 поховань кінця XVII – початку XVIII ст., інші новітні об'єкти, в т.ч. котлован цеху цегельні рубежу XVIII-XIX ст.

Нижче подається опис досліджених археологічно об'єктів. Описи перекопів XIX-XX ст. не наводяться.

Розділ 5. ДОСЛІДЖЕНІ ОБ'ЄКТИ

5.1. Розкоп (котлован будівництва)

Опис об'єктів подається із заходу на схід, вздовж спуску Першотравневого провулку (рис.2; 24).

1. *Об'єкт 2* — рештки заглибленої частини виробничого приміщення цегельного заводу кінця XVIII — початку XIX ст., виявлені у північно-західній частині розкопу, у квадратах 0-14 АХ (рис.24). Він перетинав розкоп 1 у напрямку північний схід — південний захід і виходив за межі котловану сучасного будівництва, тобто, до розкопу потрапляла південно-східна частина колишнього виробничого приміщення. Читався у плані з глибини — 0,4-0,6 м від рівня «0», під шаром баласту та будівельного сміття, рештками чорноземної підсипки новітніх присадибних ділянок.

Мав вигляд прямокутної заглибини, з досить крутими, дещо скошеними до дна, повздовжними стінками, орієнтованими у напрямку північний захід — південний схід (рис.24). До зони будівництва потрапила лише частина колишнього цеху, зверненого фасадом до сучасного Першотравневого провулку (рис.8), з виявленими розмірами 16,3x23,4 м. Глибина цієї споруди досягала 2,9-3,0 м. Заповнення котловану виробничого приміщення чітко фіксувалося прошарками гною, зотлілої органіки, будівельного сміття, глиняної обмазки з побілкою, чергувалося з прошарками зотлілого дерева, шарами навезеного чорнозему, надто зволженими просоченням до заповнення каналізаційних стоків, що потрапили сюди з колодязів та вигрібних ям існуючого будинку по Першотравневому провулку, 9/1. У заповненні котловану траплялися скупчення печини від розібраних великих печей, обугленого дерева, а також бита (часом досить перепалена) цегла, вірогідно, XIX ст., окремі перевідкладені археологічні знахідки попередніх епох.

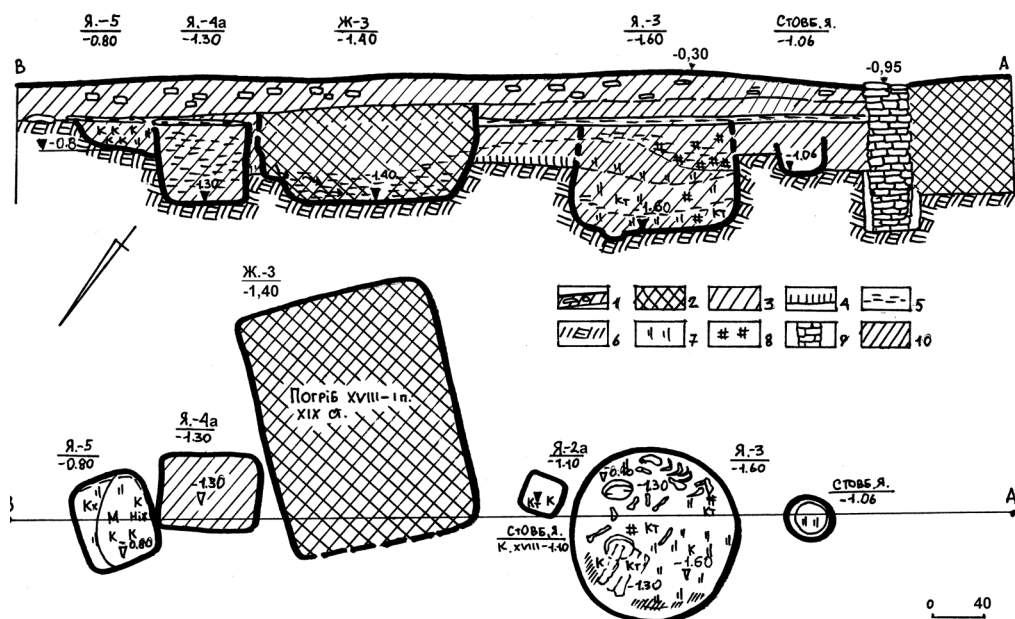

Рис. 27. Розкоп. Перетин А — В. План і профіль зачистки з ямами 3 — 5

та погребом пізньосередньовічного житла 3.

Умовні позначення: 1 — будівельне сміття XIX — XX ст.; 2 — перекопи; 3 — чорноземні культурні нашарування; 4 — попельсті культурні нашарування роменсько-давньоруського часу; 5 — суглинок; 6 — материк; 7 — вуглини; 8 — шматки печини; 9 — фундамент будинку поч. XIX ст.; 10 — щільне суглинково-чорноземне заповнення ями 4а.

На верхню хронологічну межу поступового закидання котловану можуть вказувати й окремі знахідки фрагментів фаянсових і фарфорових виробів Імператорського фарфорового та Казенного фаянсового заводів, Києво-Межигірської мануфактури від кінця XVIII до середини XIX ст. (Родионов, 2005, с.13, 17, 23, 25), а також кілька зовсім окислених мідних монет — «денежок» часу правління Миколи I, уламки битого пляшкового скла другої чверті XIX ст.

У заповненні «об'єкту 2» виявлені перевідкладеними дві знахідки давньоруського часу. Це, зокрема, уламок круглого у перетині гладкого браслету, виготовленого з прозорого зелено-брунатного скла, та склопастова намистина блакитного кольору, орнаментована наполовину шляхом нанесення врізних неглибоких ліній (рис.28:1-2; 49:1-2).

Виразною і досить цікавою знахідкою є бронзовий гребінь, певно, для розчісування сировини при прядінні, із фігурним ажурним оформленням руків'я, у вигляді завитків та стилізованих серцеподібних отворів

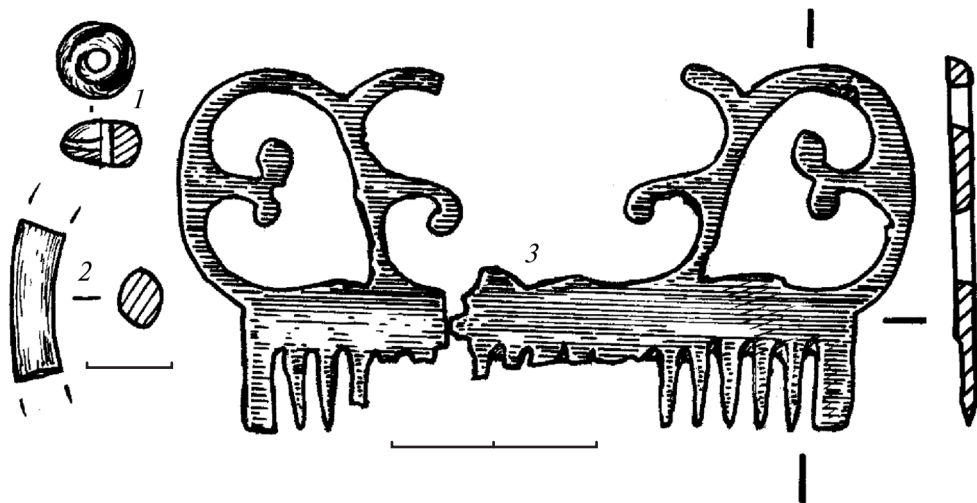
по краях (рис.28:3; 50). Виходячи зі стилістики зображень та умов знахідки (заповнення котловану цегельні, глибина 2,25 м від «0» — рис.24:1), подібне високохудожнє знаряддя домашнього ремесла мало належати до числа виробів часу завершення Руїни, або ж до початку XVIII ст. Воно потрапило до котловану при його закиданні ґрунтом із культурних на шарувань однієї з сусідніх ділянок. Як тут не згадати розташовані свого часу поряд з місцем котловану двори «цеху кушнерського портного Наума Иванова» і «цеху шевського сапожника Конона Вакуленка», зазначені у «Генеральному описі Малоросії. 1765-1766 рр.» (ЦДІАУ, ф.57, оп.2, спр.1, арк.108).

До інших виявлених матеріалів XIX ст. належать литий латунний маленький ключик, із закругленням підквадратної форми, бронзова пряжка до взуття, випуклий пустотілий мідний гудзик зі штампованим тавром виробника «Копейкіна Максима» та ін. (рис.29:1-3). Такі гудзики відомої Санкт-Петербурзької майстерні найчастіше вживалися для військової форми гусарських полків (Київський, Сумський, Охтирський та ін.) і побутовали в середині — на початку третьої чверті XIX ст. (Низовський, 2008, с.342). Найбільш ранньою знахідкою зі складу заповнення є мідна монета Речі Посполитої — коронний солід («боратинка»), випущений між 1659-1666 рр., у час правління короля Яна Казимира (рис.29:4).

Таким чином, виявлений котлован виробничого приміщення, за наявними іконографічними (рис.8) та історичними даними, належить

Рис. 28. Розкоп. Об'єкт 2 — «цегельня». Знахідки.

1, 2 — скло; 3 — бронза.

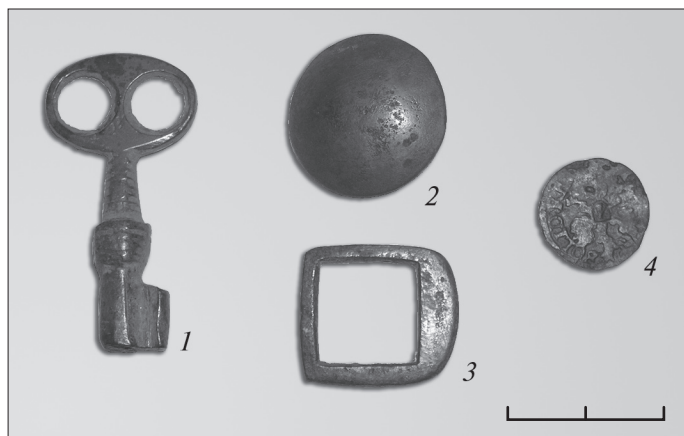

Рис. 29. Розкоп.
Об'єкт 2 — «цегельня».
Знахідки XIX ст.
1 — ключ, латунь; 2 — гудзик,
бронза; 3 — рамка пряжки,
бронза; 4 — Річ Посполита,
коронний солід 1660-х рр., мідь.

решткам міської цегельні, що функціонувала в кінці XVIII — на початку XIX ст., а в другій чверті XIX ст. була розібрана й закидана сміттям та навколишнім ґрунтом. З середини-третьої чверті XIX ст. ця територія використовувалася для розміщення житлової забудови.

2. Яма 6 (санітарна, перетворена на сміттєву, 2-ї чв. — сер. XVIII ст.) досліджена у південній частині розкопу, у квадратах 16-18 ТХ (рис.24). Вона вивчалася з рівня 1,65 м від «0». Це була північно-східна частина прямокутної у плані ями, із заходу знищеної котлованом цегельні. Вірогідно, мала розміри 1,4х2,3 м, була орієнтована за довгою віссю в широтному напрямку, розміщувалася над схилом Миколаївського яру і досягала глибини 2,5 м. Її заповнення складали переважно рештки органіки санітарного походження, що перемежовувалися, здебільшого, у середній та верхній частинах вмісту, з численними фрагментами битого гончарного полив'яного або розписаного ангобами посуду, гутного скла, в т.ч. кількох віконниць. Серед знахідок трапилися обгорілі шматочки різьбленого іконостасу, пошкоджені вогнем частини мідних посрібнених шат кількох ікон та пара майже знищених корозією (згадаємо про вміст ями) мідних російських монет другої чверті XVIII ст., а також невеликий крихкий уламок фаянсової люльки турецького виробництва.

Яма розглядається як один із об'єктів першої половини XVIII ст. на подвір'ї Георгієвської церкви, яка, вважаємо, знаходилася за 70-80 м на північний схід, на підвищенні над сучасним виступом мису Миколаївської гірки.

3. Яма 4 (господарська, давньоруська, XII ст.) виявлена під перекопами траншей водо- і газопостачання до будинку за адресою: Першотравне-

Рис. 30. Розкоп. Яма 4. «Пляма» у зачистці.
З північного заходу.

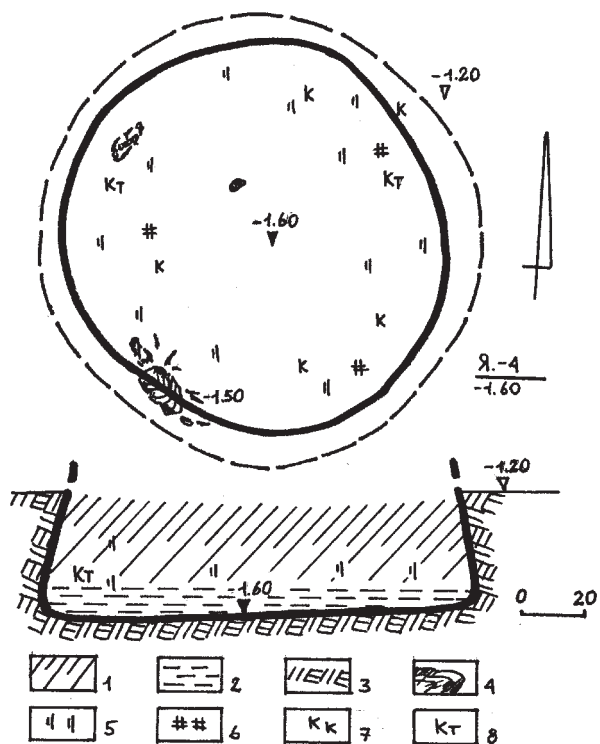

Рис. 31. Розкоп. Яма 4.

План і перетин.

Умовні позначення: 1 — черно-земне заповнення; 2 — суглинок; 3 — материк; 4 — скупчення печини; 5 — вуглини; 6 — шматки печини; 7 — фрагменти кераміки; 8 — кістки тварин.

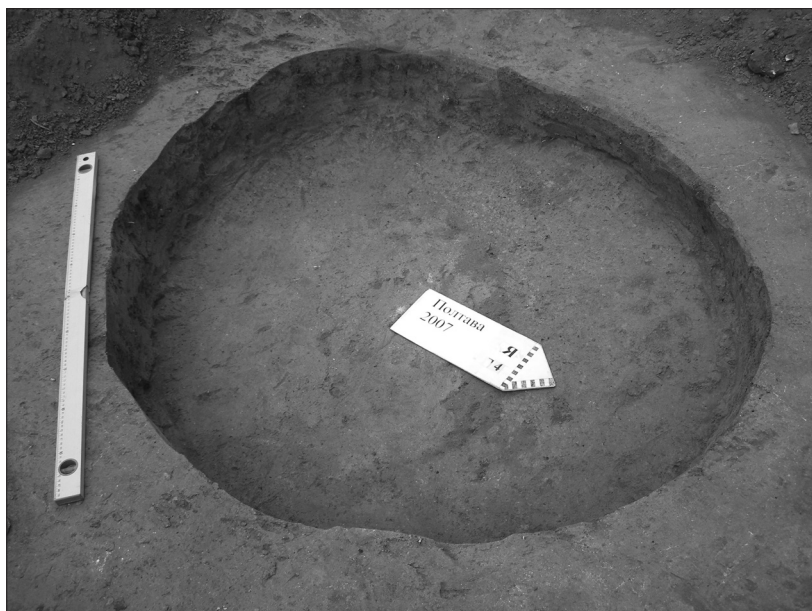

Рис. 32. Розкоп. Яма 4. Загальний вигляд.
Зі сходу. Досліджена частина під новітнім перекопом.

вий провулок, 7, у північно-західній частині розкопу, у квадратах 18-19 БГ (рис.24). Досліджувалася у материку на останню чверть глибини. Мала в плані округлу форму, діаметр на рівні виявлення – 1,25 м, по дну – 1,50 x 1,55 м, розширені до рівного дна і скруглені в основі стінки, глибину від рівня «0» – 1,60 м (рис.30; 32).

Яма була заповнена майже однорідним сіро-чорним чорноземним ґрунтом, з незначними домішками попелу, у приденні та поряд зі стінками – із домішками суглинку, на дні залягав тонкий прошарок материкового суглинку (6-8 см) від очищення стінок, поверх якого відзначені окремі вуглини (рис.31-32; 51). Дно виявилось добре вирівняним.

Щодо вмісту придення ями, то в її заповненні у південно-західній частині виявлена частина скелету собаки, кілька кісток тварин, а також незначне скупчення печини, окремі фрагменти обмазки, кілька більш-менш виразних конкрецій, що використовувалися в конструкції печі, вуглини і рештки горілої соломи, лусочки та кістки від риб родин карпових та окуневих (рис.31).

Знахідки з ями 4, здебільшого із приденної її частини, представлені матеріалами роменського і давньоруського часу.

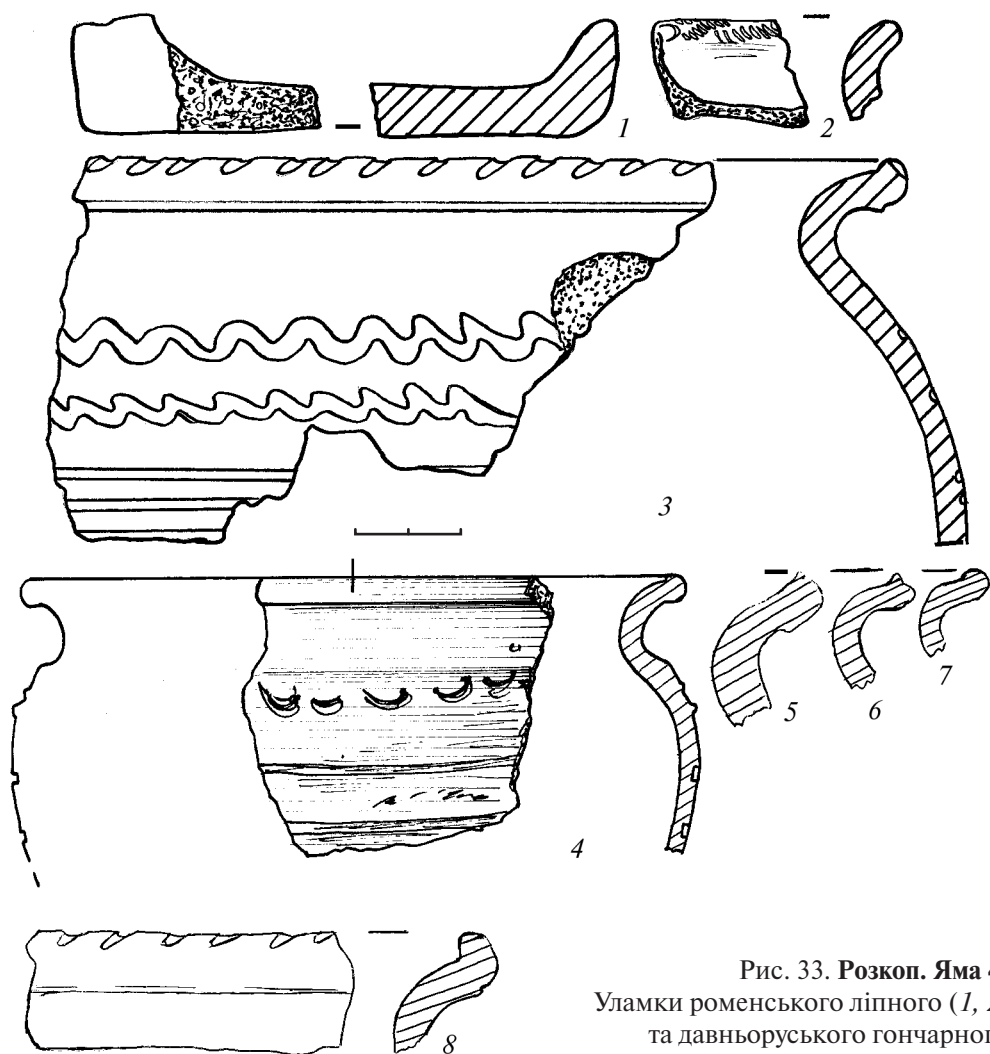

Рис. 33. Розкоп. Яма 4.
Уламки роменського ліпного (1, 2)
та давньоруського гончарного
посуду (3-8).

До пізньосіверянських старожитностей належать уламки відігнутого вінця ліпного горщика з відбитками гусеничного штампу вправо на зрізі (рис.33:2), приденної частини такої ж посудини, фрагмент бортика ліпної сковорідки з майже вертикальними вінцями, що мають потоншений, ледь загострений зріз (рис.33:1).

Найчисленнішими є керамічні матеріали давньоруської епохи. З них датуючими для зруйнованих навколо давньоруських нашарувань виступають уламки вінця гончарних горщиків середини XI ст. Серед них: вінця манжетоподібного типу, з горизонтально відігнутих краєм

та чітко вираженим канелюром. Верхня частина горщиків прикрашена під зрізом врізною лінією, по зрізу – скошеними вправо насічками над чітко вираженим канелюром. Вінець горщика підкреслює врізна лінія, а на тулубі орнамент складається з дворядних хвиль і рядів врізних горизонтальних ліній (рис.33: 3, 8).

До пізнішого часу, XII ст., належить інша група гончарної кераміки, зокрема, уламки вінця з овальним чи валикоподібним потовщенням та заглибиною по зрізу, чітко вираженим канелюром. Один із таких фрагментів прикрашений на тулубі рядами «ком» і врізними горизонтальними смужками (рис.33: 4-7). До XII ст. належить і більшість менш виразних уламків кружального посуду.

За виявленими матеріалами, датування давньоруської господарської ями 4 може бути встановлене у рамках *XII ст.* Вірогідно, що поряд із ямою знаходилися й рештки об'єкту середини – другої половини XI ст., частково знищеного перекопами, а частково – збереженого і дослідженого у прирізці 1 – «житла» 1.

4. Яма 1 (стовпова, XVIII ст.) відкрита під новітнім перекопом траншеї водогону до будинку по Першотравневому провулку, 7, у північно-західній частині розкопу, в квадратах 19-20 А, і перебивалася цим же перекопом (рис.24). Досліджувалася у материку, з рівня передповерхневих культурних нашарувань XVII-XVIII ст. Вивчалася лише південна чверть ями, добре помітної в профілі північно-західної стінки розкопу. Вірогідно, збереглася наполовину. Мала в плані круглу форму, діаметр на рівні виявлення – 0,85 м, по дну – 1,05 м, розширені до скругленого дна стінки, глибину від рівня «0» – 1,45 м (рис.24).

Заповнення було чорноземним втрамбованим, фактично, без знахідок, в основі – лінза мішаного суглинково-чорноземного ґрунту, кілька вуглинок та сліди зотлілого дерев'яного стовпа, діаметром близько 0,25-0,30 м. Там же трапилися кілька дрібних уламків стінок гончарного димленого і вкритого невиразним розписом ангобами посуду першої половини XVIII ст.

Яма може розглядатися як стовпова, пов'язана з житлово-господарським будівництвом другої чверті *XVIII ст.*

На ділянці розкопу у квадратах 30-37 ЕЗ, майже в центрі останнього, спостерігалася збереження смуги культурних нашарувань роменсько-давньоруського та пізньосередньовічного часу, шириною в 1,5-2,5 м, що залягали у незначному природному виїмку, з рівня – 0,50 м. Останнє дозволило здійснити зачистку та закласти додатковий *профіль перетину А – В*, розміщений за віссю південний захід – північний схід, протяжністю

майже 8 м (рис.24; 27). Внаслідок цього була виявлена і досліджена група об'єктів давньоруського часу і доби Гетьманщини.

Стратиграфічна ситуація на цій ділянці виглядала таким чином:

– 0,3-0,5 – 0,6 м – шар будівельного сміття з чорноземом, ХІХ-ХХ ст.;

– 0,50-0,65 м – тонкий чорноземний прошарок з матеріалами другої половини ХVІІІ ст., що перебивався котлованом погребу, вірогідно, частини житлової споруди кінця ХVІІІ – початку чи першої половини ХІХ ст.;

– 0,65-0,70 м – прошарок замиву суглинку, з окремими вуглинами на поверхні та горілими чорноземними включеннями, який можна розглядати як рештки пожежі до середини ХVІІІ ст. чи наслідок подій часу оборони Полтавської фортеці у 1709 р.;

– 0,70 – 0,9-1,0 м – культурні чорноземні нашарування, із суглинковими включеннями, у верхній частині яких наявні пізньосередньовічні матеріали кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст., а нижче – містяться роменсько-давньоруські знахідки; в основі цього шару, над материком – на останніх 5-8 см, частково збереглися залишки збагаченого попелястими включеннями стародавнього похованого ґрунту; саме до цього шару впущені котловани двох пізньосередньовічних ям 4а і 5 та давньоруських 2 і 3;

– з 0,9-1,0 м, а місцями вище – материк, суглинок палевого кольору (рис.27).

5. Яма 2 (стовпова, ХІІ-ХІІІ ст.) досліджена у культурному шарі, в центральній частині розкопу, у квадраті 30 Ж, з глибини 0,85 м від «0» (рис.24). Вивчалася в основі культурного шару і в материку – до глибини 1,06 м (рис.27). Впущена з рівня стародавньої денної поверхні, вірогідно, з метою встановлення стовпа господарської споруди над ямою 3. Мала круглу форму, діаметр на рівні виявлення – 0,35 м, дещо звужені до скругленого дна стінки, діаметр на дні – 0,22 x 0,25 м (рис.27: план). У чорноземному рихлому заповненні виявлені кілька вуглинок та дрібних уламків стінок давньоруського гончарного посуду.

Яма розглядається як стовпова, *давньоруського часу*, що належала до комплексу *господарської споруди з ямою 3*.

6. Яма 2а (стовпова, ХVІІІ-ХІХ ст.) перебивала культурний шар у центральній частині розкопу, в квадраті 32 Ж, з глибини 0,45 м від «0» (рис.24). Досліджувалася у культурному шарі та в материку – до глибини 1,1 м (рис.27; 34а: зліва). Впущена з рівня залягання шару з матеріалами ХVІІІ ст., вірогідно, з метою влаштування стовпа якоїсь господарської

споруди, пов'язаної із житлом 3. Мала квадратну форму, з дещо скругленими кутами, розміри — 0,30 x 0,31 м, трохи звужені до рівного дна стінки (рис.27: план). У чорноземному щільному заповненні виявлені кілька вуглинок та дрібні уламки вінець і стінок гончарного посуду кінця XVIII — початку XIX ст.

Яма є стовпвою, *новітнього часу*, що могла належати до комплексу *житлової споруди 3*.

7. Яма 3 (*господарська, або частина господарської споруди-?, давньоруська, XI ст.*) виявлена з глибини 0,7 м від «0» — під прошарком намиву суглинку, з окремими вуглинами на поверхні, який можна розглядати як наслідки пожежі XVIII ст., у центральній частині розкопу, в квадратах 30-32 ЄЗ (рис.24). Досліджувалася з рівня основи похованого ґрунту, переважно у материку, або на останній третині глибини. Мала в плані круглу форму, діаметр на рівні виявлення — 1,3 м, по дну — 1,32-1,35 м, дещо розширені до вирівняного дна і скруглені в основі стінки, глибину від рівня репера — 1,60 м (рис.27; 34-34а).

Яма виявилася заповненою сіро-чорним чорноземним культурним шаром, з домішками суглинку і попелу, у передденні — з двома тонкими лінзами суглинкового запливу. На дні виявлені сліди випалу поверхні соломкою (рис.4; 27). Заповнення потрапляло до ями через певні проміжки часу, отже, різнилося чорно-сірими відтінками верхніх лінз вмісту. У верхній частині воно мало включення суглинку, численні уламки печини; на рівні 1,05 м суглинковий прошарок перекривав тонкий шар вуглин, а нижче — залягав черговий тонкий прошарок суглинкового запливу. Дно було добре вирівняним. Зі східного боку в ньому збереглися сліди двох овальних у плані ямок від встановлення драбини, розміром 0,18x0,24 та 0,25x0,32 м і глибиною 0,10-0,16 м (рис.27; 34а-35).

Вміст ями характерний для подібних господарських споруд давньоруського часу. У заповненні переважали уламки печини, вуглини, незначні скупчення попелу, містилися численні подрібнені кістки тварин, охарактеризовані нижче у *додатку 1*; на рівнях 1,20 та 1,30 м знаходилися скелети трьох собак (рис.34-35), а також сліди двох згорілих брусів (від драбини чи свого часу влаштованого перекриття-навісу). Були наявні й кілька конкрецій, зі слідами від використання в конструкції печі, лусочки та кістки риб, уламки шкаралупи пташиних яєць (рис.27).

Знахідки в ямі 3, здебільшого, залягали у середній та нижній частинах її заповнення, і представлені матеріалами роменсько-давньоруського часу. Вони вибиралася пошарово, тому матеріали з ями подані в описі також диференційовано.

Рис. 34. Розкоп. Яма 3. «Пляма» у зачистці.
З півночі.

Рис. 34а. Розкоп. Ями 3 і 2а (зліва). Загальний вигляд, разом із ямою 2.
З півночі. На дні помітні ямки від драбини.

Рис. 35. Розкоп. Яма 3. Скелет собаки у заповненні.
З півночі. На дні помітна ямка від драбини.

Шар I середньої частини заповнення – 1,0-1,4 м. Серед несинхронних існуванню об'єкта знахідок – кілька дрібних фрагментів кераміки скіфського часу. Незначною кількістю представлені уламки посуду роменської культури, серед яких – верхня частина ліпного горщика з коротким, різко відігнутим вінцем (рис.37:1).

Масово представлені матеріали давньоруського часу. З них більша частина має сліди вторинного випалу і перебування у вогні, що помітно за розтрісканою і вивіреною структурою черепків. Серед них можна виділити фрагмент верхньої частини горщика з вінцем манжетоподібного типу, відігнутим горизонтально, чітко вираженою закраїною під покришку (рис.36:1), а також подібного, прикрашеного на тулубі прямокутними вдавленнями паличкою. Від подібної посудини, напевне, походить й уламок стінки з аналогічним орнаментом (рис.36:2; 37:2). Ще один фрагмент належить товстостінному горщику з вінцем валикоподібного типу, відігнутим горизонтально, з чітко вираженим канелюром (рис.36:3). Усі ці уламки датуються у межах *першої половини – середини XI ст.*

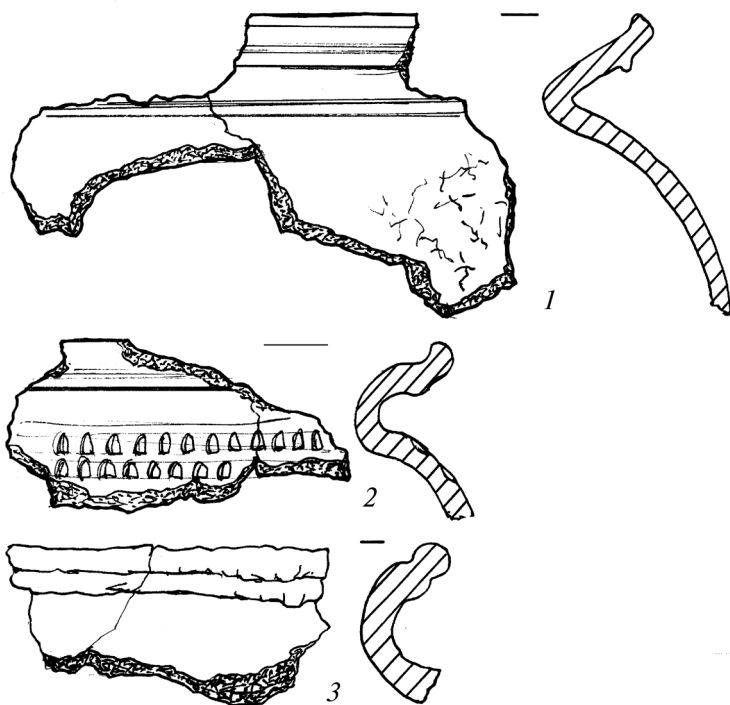

Рис. 36. Розкоп.
Яма 3. Уламки
давньоруського
гончарного посуду
з верхньої частини
заповнення.

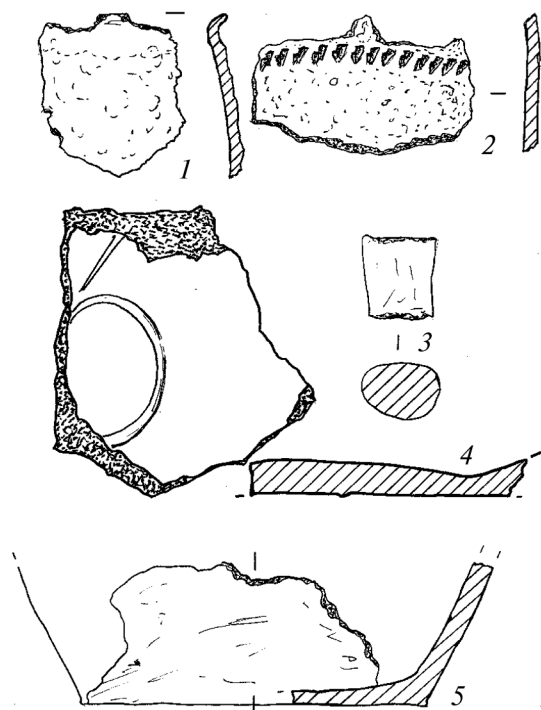

Рис. 37. Розкоп. Яма 3. Уламки
роменського ліпного (1, 2, 5)
та давньоруського гончарного
посуду (3, 4) із заповнення.

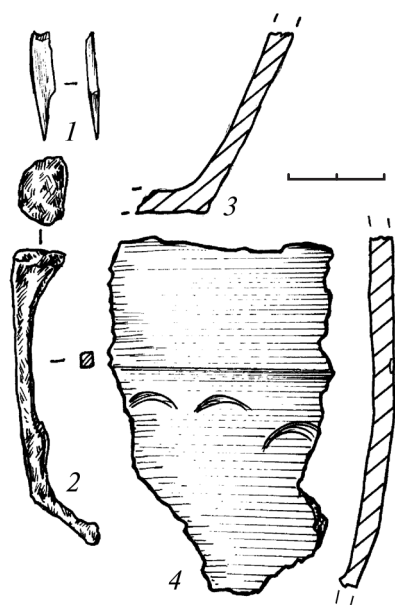

Рис. 38. Розкоп. Яма 3. Знахідки.
Кістка (1), кераміка (3, 4), залізо (2).

Є й кілька приденних частин від горщиків (рис.37:5), у т.ч. уламок денця товстостінної посудини з тавром у вигляді кола (рис.37:4). До першої половини XI ст. слід віднести і фрагмент овальної у перетині ручки гончарної посудини (рис.37:3).

Шар II з нижньої частини заповнення – 1,4-1,6 м. Представлений нечисленними уламками посуду винятково давньоруського часу, серед яких найвиразніші – стінка з комоподібним орнаментом та приденна частина горщика (рис.38:3, 4).

Шар III – переддення ями – репрезентований найменшою, але досить цікавою, добіркою знахідок. Це мініатюрна кістяна проколка (чи її уламок) (рис.38:1) і залізний цвях з овальною шляпкою та прямокутним у перетині стрижнем (рис.38:2). Висота останнього – 6,25 см, розміри шляпки 1,6x1,1 см, перетин майже квадратного стрижня – 0,40x0,35 см.

Хронологічну позицію об'єкту «яма 3» можна встановити у рамках *першої половини XI ст.* Напевне, яма належить до складу господи з дослідженими котлованами житлово-господарських споруд («жител» 1 та 2), у прирізці 1.

8. «Житло» 3 (внутрішній погріб будинку кін. XVIII-XIX ст.), виявлений у центральній частині розкопу, у квадратах 33-35 ЄІ, з глибини 0,6 м від «0» (рис.24). Досліджувався у материку – до глибини 1,4 м (рис.27). Впущений з рівня залягання шару XVIII ст., вірогідно, посеред житло-

вої споруди. Мав прямокутну в плані форму, з дещо скругленими кутами, орієнтований за довгою віссю з північного заходу на південний схід, дещо звужені до рівного дна стінки, скруглені внизу. Його розміри – 1,55 x 2,05 м (рис.27: профіль). У чорноземному щільному заповненні, в основі – суглинково-чорноземному та мішаному, виявлені численні вуглини, дрібні уламки гончарного посуду кінця XVII – початку XIX ст. та залізні ковані цвяхи (рис.39:1).

Об'єкт є заглибленою частиною житлової споруди *новітньої епохи*.

9. Яма 4а (*перекоп XVIII ст.*), досліджена у центральній частині розкопу, у квадратах 35-36 ЄЖ, з глибини 0,7 м від «0» (рис.24). Вивчалася у культурному шарі та материка – до глибини 1,3 м (рис.27). Впущена з рівня залягання прошарку початку – середини XVIII ст., вірогідно, пов'язана з ремонтом печі. Мала прямокутну у плані форму, зі скругленими кутами, орієнтована за довгою віссю ближче до широтного напрямку. Її розміри – 0,6 x 0,8 м. Стінки трохи звужені до рівного дна (рис.27: профіль). Була забита щільним суглинково-чорноземним мішаним заповненням, з численними вуглинами, подрібненою печиною. Знайдені дрібні уламки румп кахлів, вірогідно, XVIII ст.

Можливо, яма – результат ремонту печі нежитлової споруди – шинку, рештки якого виявлені за 2,5 м на південь.

10. Яма 5 (*перекоп кін. XVII – поч. XVIII ст.*), виявлена у центральній частині розкопу, у квадратах 37 ЄЗ, на глибині 0,65 м (рис.24). Досліджувалася у материка – до рівня 0,8 м від «0» (рис.27). Впущена від

Рис. 39. Розкоп,
житло 3 (1), яма 5 (2)
та поховання 6 (3).
Знахідки. Залізо, мідь.

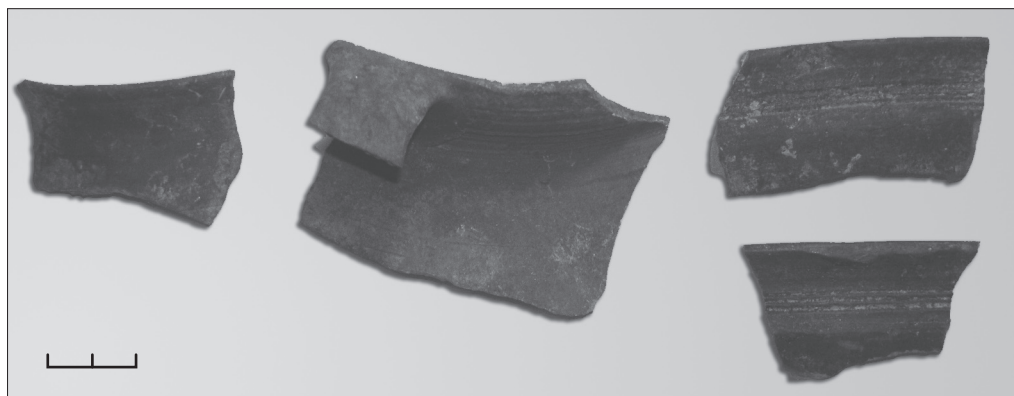

Рис. 40. Розкоп. Об'єкт 1 — залишки шинку XVIII ст.
Уламки чорнодимленого гончарного посуду.

основи залягання прошарку початку – середини XVIII ст. та, вірогідно, пов'язана з діяльністю згаданого вище шинку. Мала прямокутну у плані форму, зі скругленими кутами, орієнтована за довгою віссю з північного заходу на південний схід, розміри – 0,6 x 0,7 м, нерівномірно похилі, з уступом до дна, стінки (рис.27: профіль). Заповнена щільним чорноземно-попелястим ґрунтом, з вугликами, подрібненою керамікою, в т.ч. чорнодимленою, кінця XVII-XVIII ст. Датуючою виступає затерта мідна монета, скоріше за все (за розмірами і товщиною), «боратинка» – солід Речі Посполитої, карбований між 1659-1666 рр., за правління короля Яна Казимира, що міг бути в обігу до поч. 1700-х рр. (рис.39:2).

Можливо, яма – *сміттєва* заглибина, пов'язана з функціонуванням церковного шинку, розташованого поряд, чи якоїсь більш ранньої житлової споруди по Миколаївській вулиці.

11. «Об'єкт 1» (*перша половина XVIII – початок XIX ст.*) – рештки споруди шинку над схилом Миколаївського яру, загальними розмірами 8,3x16,2 м, розташований у квадратах 30-43 КТ. Виявлений у південній частині розкопу, з глибини 0,8-0,9 м (рис.8; 24). Досліджувався у материкку – до глибини 1,4-2,3 м від «0». Неглибокий котлован основи будинку впущений з рівня денної поверхні XVIII ст., вірогідно, на ерозованому краї схилу яру. Мав прямокутну в плані форму, орієнтовану заглибиною за довгою віссю з південного заходу на північний схід. Котлован споруди, певно, мав глибину 0,4-0,5 м. У його чорноземно-суглинковому мішаному щільному заповненні, здебільшого в основі, – простежені, ра-

зом зі скупченнями вуглин та уламків кахлів, кераміки, цегли, рештки трьох поперечних плах, довжиною близько 8 м, що належали до основи фундаменту, по кутах – збережені струхлі стовпи, діаметром 0,25-0,30 м (рис.24).

З північного сходу, в межах споруди, виявлений котлован погребу, розміром 4,1x8,5 м, зі слідами підпрямокутного входу з північно-східного боку («від вулиці»). Погріб в основному прокопувався до рівня 1,6 м від «0». Рівень дна встановлений на глибині 2,3 м.

З решток споруди походять вельми виразні матеріали першої половини – середини XVIII, а також кінця XVIII та початку XIX ст.

Знахідки. Рештки шинку фіналу пізньосередньовічного часу та початку новітньої епохи дали найбільшу добірку матеріалів. Представлені вони кількома групами знахідок: уламками посуду, технічної кераміки, групою нумізматичних знахідок поганого стану збереженості, окремими історичними предметами новітньої епохи.

Найбільш численні серед них уламки гончарної кераміки. Вони належать приземистим горщикам-макітрам, з округлими боками чи, що частіше, з гранню на тулубі, з ручками, окремі з яких повністю чи частково графічно відновлені (рис.40-43; 52). Більшість з них орнаментовані поєднаними в один сюжет горизонтальними лініями-поясками, хвилями-кривульками, комами, нанесеними ангобами червоних або сіро-білих відтінків. Окремо можна виділити розвал приземистого горщика з високими, відігнутими назовні вінцями, виділеною закраїною зсередини, на перегині шийки, а ззовні – на шийці – з невеликим манжетом, легко виділеною гранню плеча ззовні, пласким дном з невеликим утором. Орнамент: поєднання нанесених червоним та білим ангобами пасків і

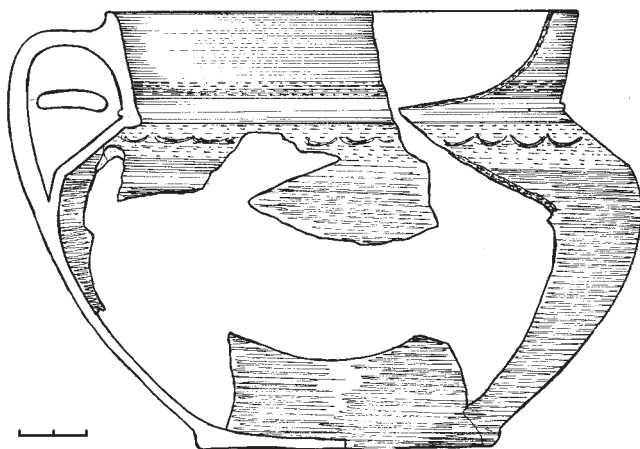

Рис. 41. Розкоп. Об'єкт 1
— шинок XVIII ст.
Реконструйований
гончарний горщик з
розписами ангобами.

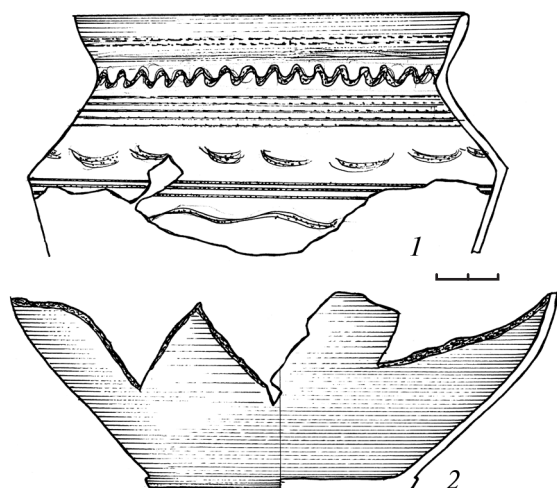

Рис. 42. Розкоп. Об'єкт 1 —
шинок XVIII ст.
Уламки гончарних горщиків.

«ком» (рис.41). Найбільш ранню дату у комплексі пізньосередньовічної кераміки (початок — перша чверть XVIII ст.) мають уламки горщиків із пальцевими зачіпами на зовнішньому зрізі вінець. Найпізніші зразки кераміки позначають верхній час існування садиби, в рамках початку — першої чверті XIX ст.

Другий тип горщиків представлений розвалом червоноглиняного широкобокого, з високою вертикальною шийкою та виділеним, плавно відігнутим вінцем. По краю вінець, шийці та на тулубі посудини — широкі горизонтальні орнаментальні пасма, нанесені білим ангобом (рис.54).

Інші типи посуду репрезентують численні уламки полумисків та мисок (рис.40; 43; 44:2; 53; 55). Широкий димлений (діаметр вінець — більше 40 см) полумисок відкритого типу графічно реконструйований. Ця посудина з масивною ручкою, з добре виділеним відігнутим вінцем, закраїною зсередини на рівні шийки, гранню на найбільшому розширенні тулуба, із пласким дном, утор оформлений зрізами. Орнамент нанесений на внутрішньому краї вінця: прокреслені горизонтальні лінії та хвиля (рис.45; 46). Інші зразки подібного призначення посудин представлені меншими виробами, без ручок.

Окремо можна виділити розвал миски з коротким, піднятим вертикально вінцем, широкими крисами, на пласкому дні. Утор оформлений зрізанням країв. Орнамент підполив'яний розписний, у вигляді стилізованих рослин і фляндрування на дні; колір поливи — зелений, бурий, білий, чорний (рис.55).

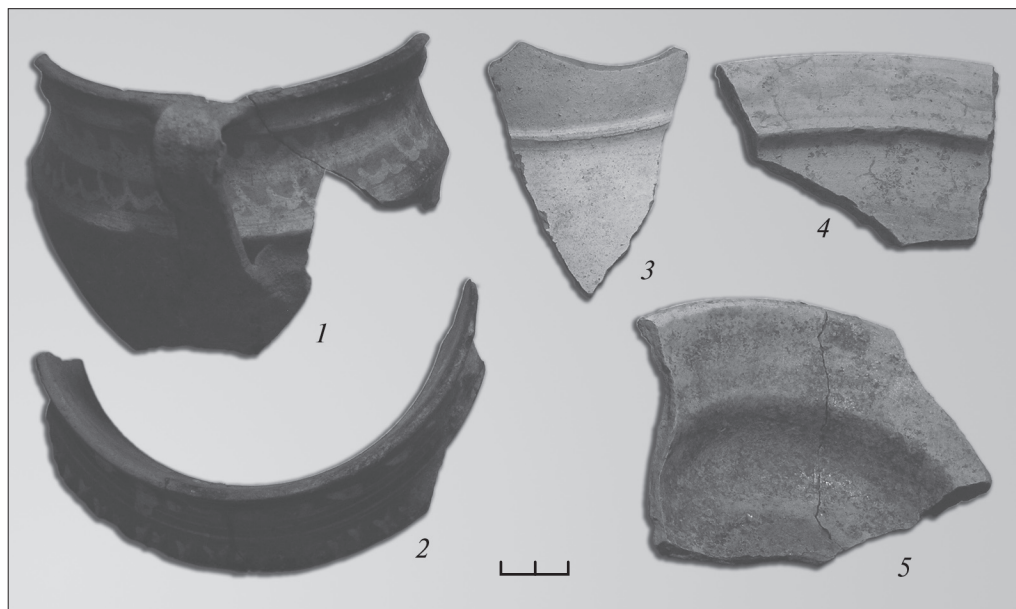

Рис. 43. Розкоп.
Об'єкт 1 — шинок.
Уламки горщиків
та мисок другої пол.
XVIII ст.

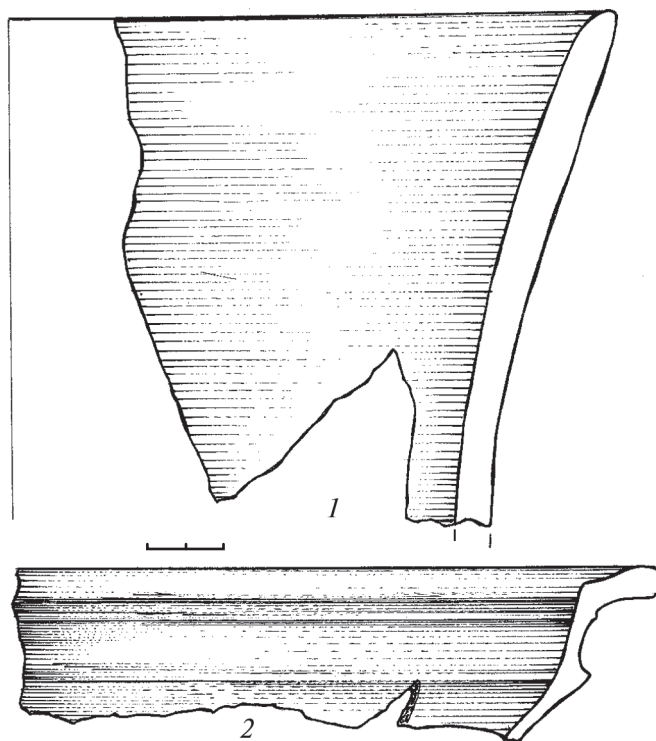

Рис. 44. Розкоп. Об'єкт
1 — шинок XVIII ст.
Уламки гончарних
димаря (1) та миски (2).

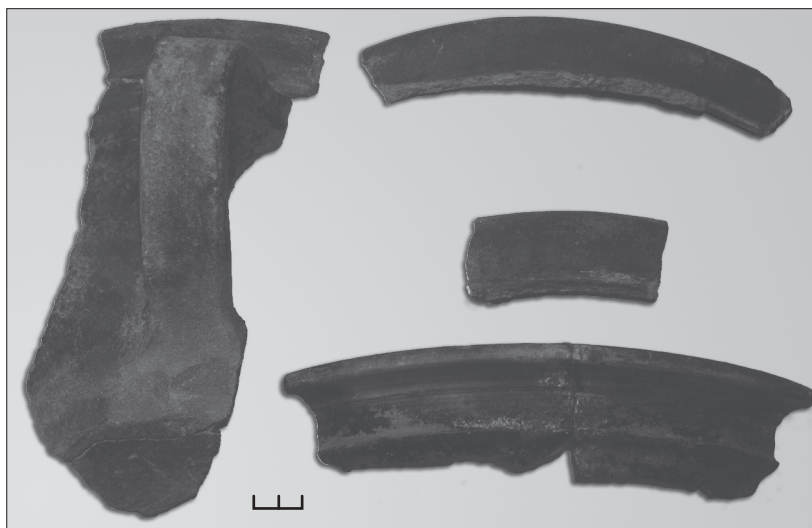

Рис. 45. Розкоп. Об'єкт 1 — шинок XVIII ст.
Частина розвалу димленого полумиска.

До менш поширених типів посуду належать уламки горщиків-«монеток», покришок, сковорідок. Найвні два майже цілих горщиків теракотового кольору, один — з ручкою, орнаментовані пасками білого ангобу (рис.47:1-2; 57:1-2), а також невелика покришка, прикрашена чотирма концентричними профільованими смугами (рис.47:3; 56).

До зразків технічної кераміки належить верхня частина добре випаленого димаря (рис.44:1; 48).

Досить репрезентативна добірка уламків кахлів, як простих коробчатих, так і карнизних, орнаментованих рослинно-геометричними композиціями, або без оздоблення (рис.58-60; 62; 68-70). Вирізняється розвал лицевої частини коробчастої, прямокутної форми, кахлі, з частково збереженою румпою, одноступінчастою рамкою, що прикрашена композиційним рослинним орнаментом — «букет у вазоні». На одному з боків збереглися сліди закріплення кахлі під час випалу (рис.61; 69).

Уламків виробів зі скла небагато, серед виразних — лише шматок горла невеликої пляшечки, із загорнутим назовні краєм вінця.

До індивідуальних знахідок, зокрема — металевих предметів, відносяться дві каблучні підкови, на одній з яких зберігся шип, а також залізне окуття робочої частини лопати (рис.63:5; 71).

Неординарною є знахідка свинцевого пряслиця круглої форми, з потовщенням-манжетом навколо отвору та зверху, по краях, у вигляді

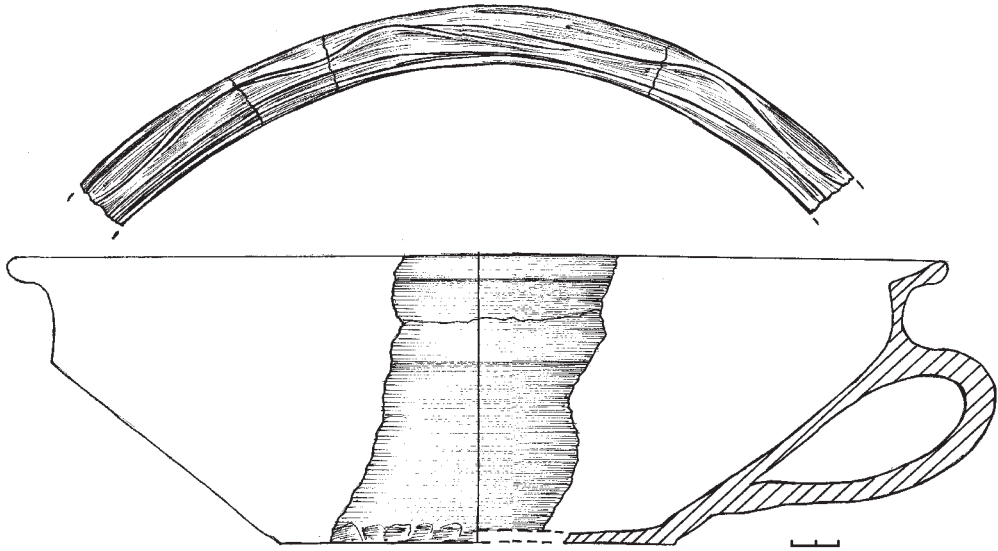

Рис. 46. Розкоп. Об'єкт 1 — шинок. Реконструкція гончарного димленого полумиска XVIII ст.

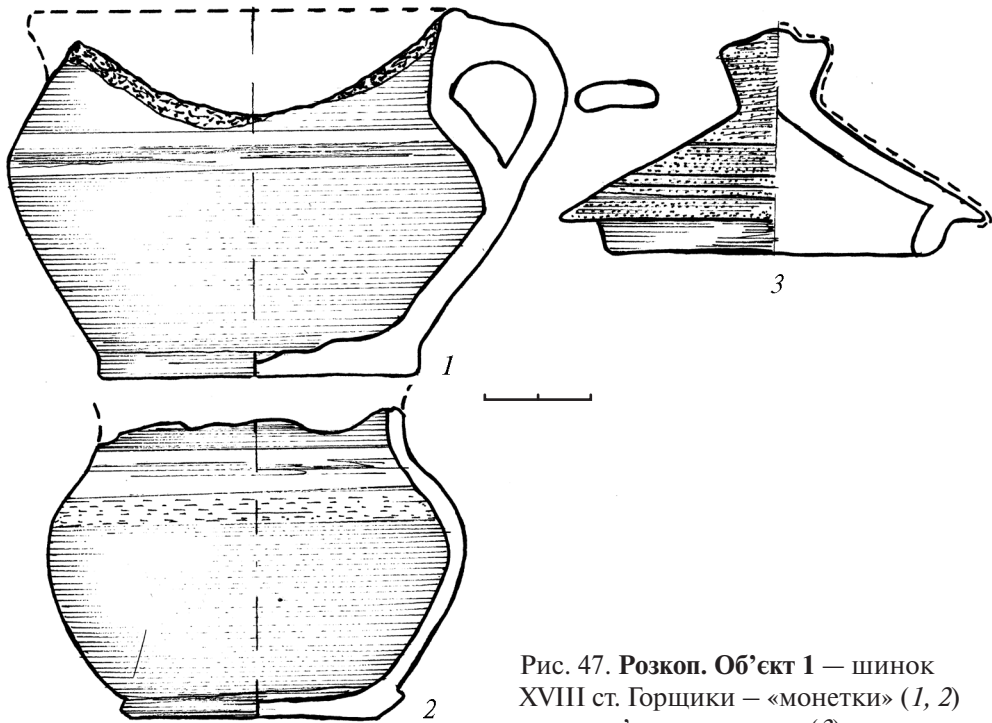

Рис. 47. Розкоп. Об'єкт 1 — шинок XVIII ст. Горщики — «монетки» (1, 2) та полив'яна покрішка (3).

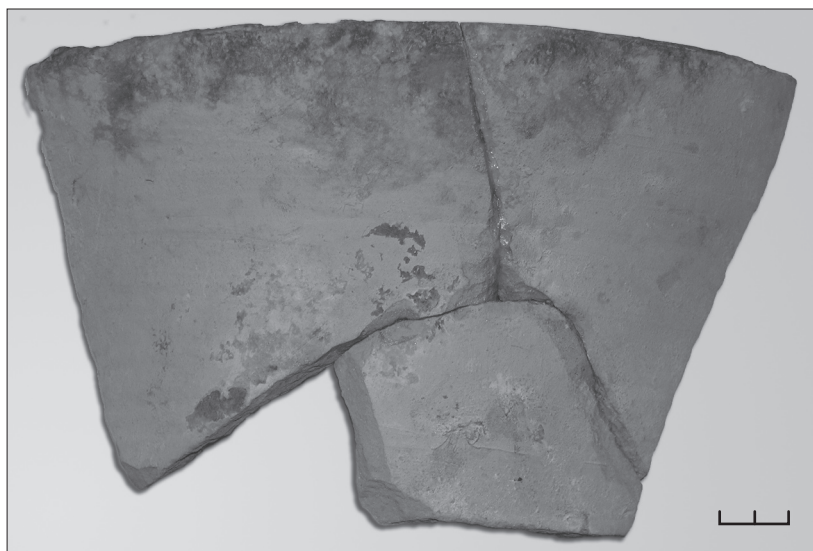

Рис. 48. Розкоп. Об'єкт 1 — шинок XVIII ст. Частина димаря.

бортика. На його нижній частині дещо недбало нанесений орнамент, подібний до відбитків гусеничного штампугу на роменському посуді, скомпонований у вигляді п'яти променів та хрещатих крапок (рис.63:4). Питання про датування цього виробу залишається відкритим, зважаючи на знаходження його в пізньосередньовічному комплексі. Проте, подібність до аналогічних *давньоруського часу* не виключає його приналежності до змісту знищених нашарувань XII-XIII ст. Пряслице могло потрапити до заповнення з навколишнього культурного шару.

Тим більше, що подібні вироби неодноразово траплялися серед старожитностей давньоруського часу, особливо у значній кількості вони відомі у Новгороді Великому. Зазвичай, оздоблені елементами подібної різнопланової орнаменталії, такі свинцеві «пряслиця-грузила» побутовали протягом досить тривалого часу – X-XV ст. (Седова, 1981, с.156-158, рис.62:18-32). М.В.Седова, не виключаючи їх використання в якості пряслиць і важків, все ж схилилася до думки про належність такого роду предметів до деталей туалету – гудзиків або застібок, про що опосередковано свідчить їх багата орнаменталія (Там само, с.158). Траплялися вони також під час розкопок у Києві та на Ходосівському городищі серед матеріалів VIII-XIV ст., у зв'язку з цим інтерпретувалися дослідниками як ті ж самі пряслиця або важки, а також як пломби на пакунках хутряних речей (Зоценко, Брайчевська, 1985, с.76-77, рис.18:3-5).

Крім металевих предметів побуту, можна відзначити два уламки та цілу фаянсову люльку. Ці вироби виготовлені з фаянсової маси різних кольорів, відтиснуті у двоскладових формах (рис.63:1-3; 74).

Перша – тулійка люльки конічної форми, зі сплосченим краєм, на якому нанесена ритована лінія навколо отвору (рис.63:2). Колір зовнішньої поверхні – малиновий, внутрішньої – жовтуватий. Збоку – штамповане овальне тавро без чіткого картуша, із затертим арабським (?) написом, можливо, «Манаш оглу». Подібні люльки належать до продукції турецьких майстерень середини XVIII ст. (рис.74:3). Вони відомі, наприклад, за знахідками на Нижньому Дніпрі (Козловський, Льїнський, 1991, с.52-53, рис.7).

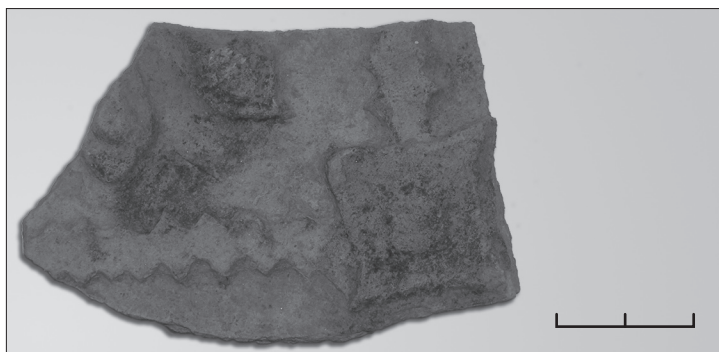
Друга – конічна тулійка димленої люльки початку – першої чверті XVIII ст., зі слідами відтисків коліщаткового штамп (рис.63:1), вірогідно, є зразком продукції одного з турецьких центрів Південно-Західного Причорномор'я (рис.74:2).

Третя – ціла, з поверхнею рудого кольору, люлька-«зінківка», орнаментована на тулубі сімома стилізованими пелюстками і «короною» на вінцях, зі стилізованим рослинним узором, що нанесений штампом. На бічній поверхні тулійки – тавро майстерні у вигляді ромбу з трьома крапками і фриз у вигляді паска насічок з валиком (рис.63:3). Цей тип люльок був поширений у Східній Європі з другої чверті до кінця XVIII ст. Знахідки таких виробів відомі від Москви, Вітебська, Гетьманщини до Туреччини. На думку О.В.Коваленко, подібні люльки є продукцією одного з кримських ремісничих осередків (рис.74:1).

Значна за обсягом добірка монет представлена майже винятково розмінними номіналами Російської імперії, і дає змогу, разом із керамічним комплексом, встановити час існування споруди – «об'єкту 1» (рис.64).

Виокремлюючи литовський мідний солід – «боратинку» Речі Посполитої, 1666 р. карбування.

Рис. 58. Розкоп.
Об'єкт 1 — залишки
шинку. Фрагмент
кахлі поч. XIX ст.

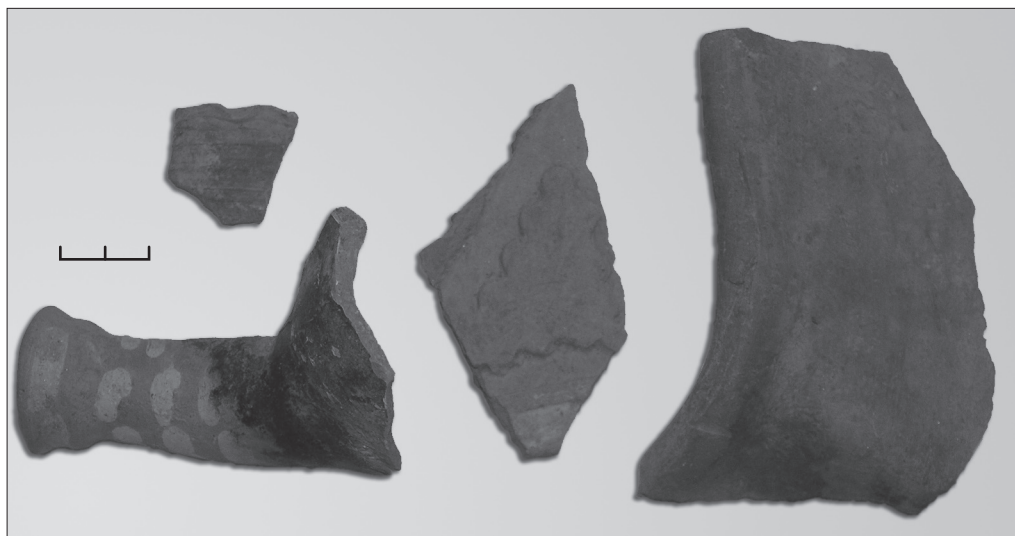
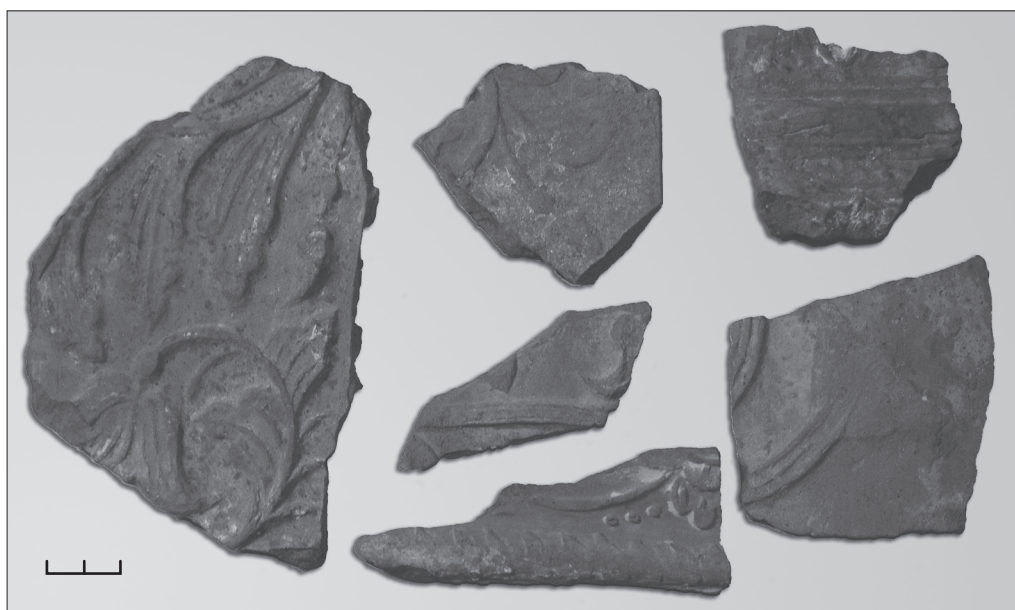

Рис. 59. Розкоп. Об'єкт 1 — шинок XVIII ст.
Фрагменти горщика, сковорідки і кахлів.

Рис. 60. Розкоп. Об'єкт 1 — шинок.
Фрагменти кахлів XVIII — поч. XIX ст.

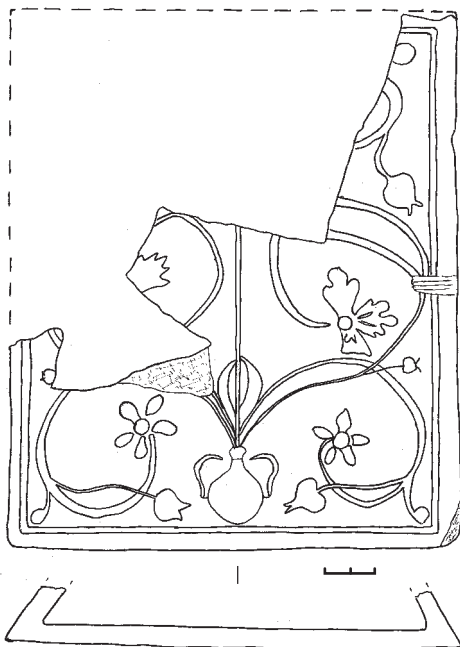

Рис. 61. Розкоп. Об'єкт 1 — шинок.
Кахля першої половини — середини
XVIII ст.

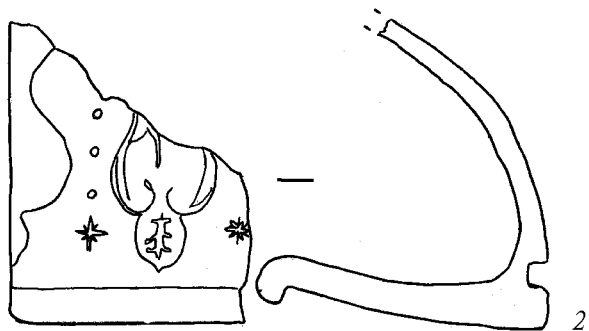
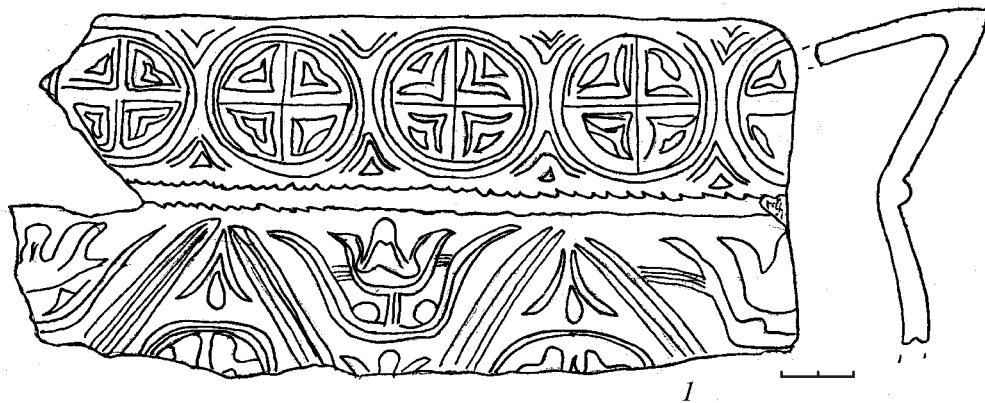

Рис. 62. Розкоп. Об'єкт 1 —
шинок XVIII ст.
Уламки карнизних кахлів.

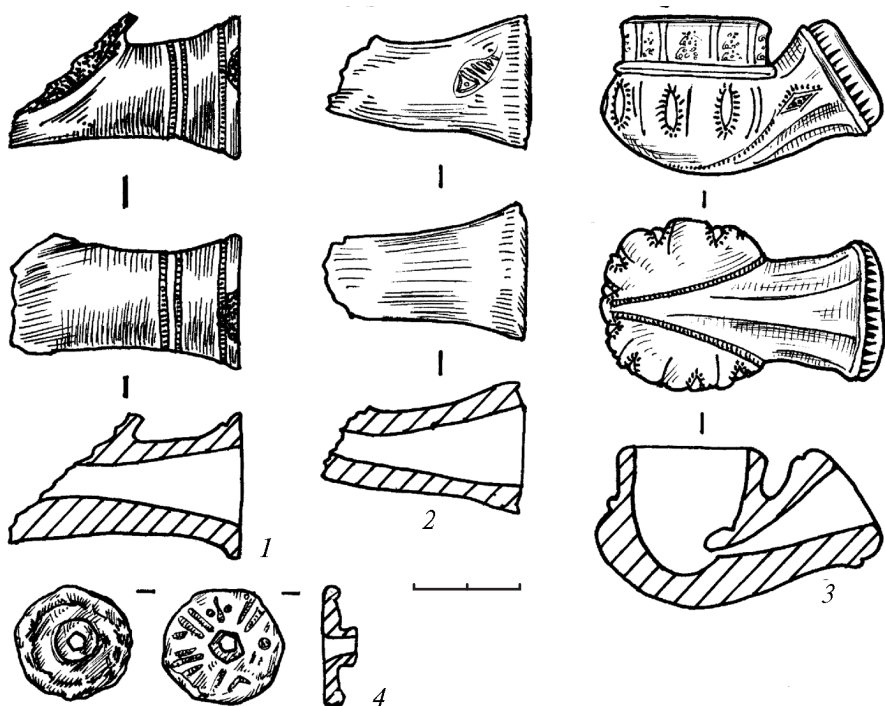

Рис. 63. Розкоп. Об'єкт 1.
 Індивідуальні знахідки:
 фаянсові люльки
 та їх уламки (1-3),
 орнаментоване свинцеве
 «пряслице» (4) та залізне
 окуття лопати (5).

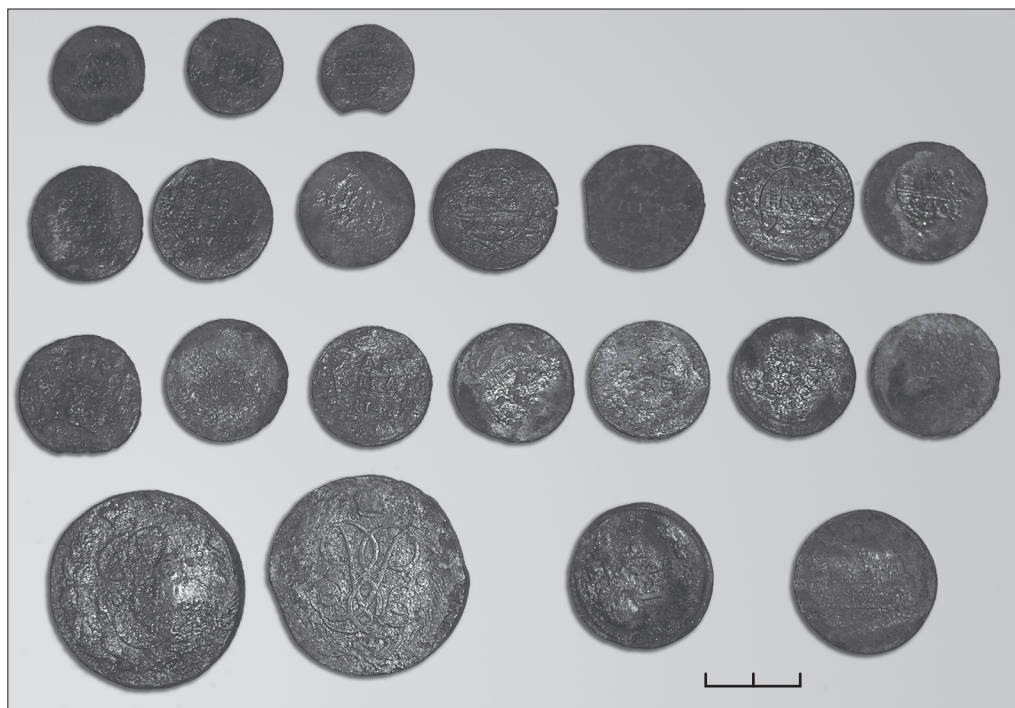

Рис. 64. Розкоп. Об'єкт 1 — шинок. Російські монети XVIII ст. Мідь.

До епохи правління Петра I належить дві монети («денга» та «копейка», відповідно, 1706 і 1715 рр.). Значно більшою кількістю представлені «полушки» (4 од.) і «денги» (5 од.) часу правління Анни Іоаннівни, карбовані протягом усього часу її правління, «денги» (7 од.) та монети номіналом 1, 2 і 5 «копеек» (усього – 6 од.) Єлизавети Петрівни 1743-1761 рр. Лише один примірник монети («5 копеек») відноситься до часу правління Катерини II. Значна кількість «денг» XVIII ст. вже не може бути індикатором часу випуску монет у світ, через значну затертість та пошкодження корозією (11 од.). Останнє саме й є свідченням на користь використання обстеженої споруди в якості шинку, де в обігу відвідувачів були переважно дрібні номінали. З огляду на це, торгували у шинку, напевне, не надто якісним «медом» або пивом...

Ряд монет, виявлених у верхній частині заповнення, представляють вже наступну за часом – *новітню епоху*, зокрема, це мідні номінали російського карбування – Олександра I, Миколи I, білонові – Миколи II, а також часу становлення СРСР. Останні монети, певно, потрапили до котловану вже неіснуючого будинку внаслідок наступних етапів вико-

ристання території в якості місця розташування присадибних ділянок полтавців ХІХ-ХХ ст.

Таким чином, за наявними керамічними та нумізматичними знахідками, можна стверджувати про існування дослідженої споруди у рамках усього ХVІІІ ст., та, певно, в перших десятиліттях ХІХ ст.

Отже, об'єкт є рештками церковного шинку фіналу гетьманської – початку новітньої епох.

У розкопі також вивчені рештки невеликого кладовища, розташованого за 70-75 м на південний захід від прибудови до Миколаївської церкви. На наш погляд, це кладовище навряд чи було храмовим цвинтарем, та й виникло воно дещо раніше від спорудження старої церкви і влаш-

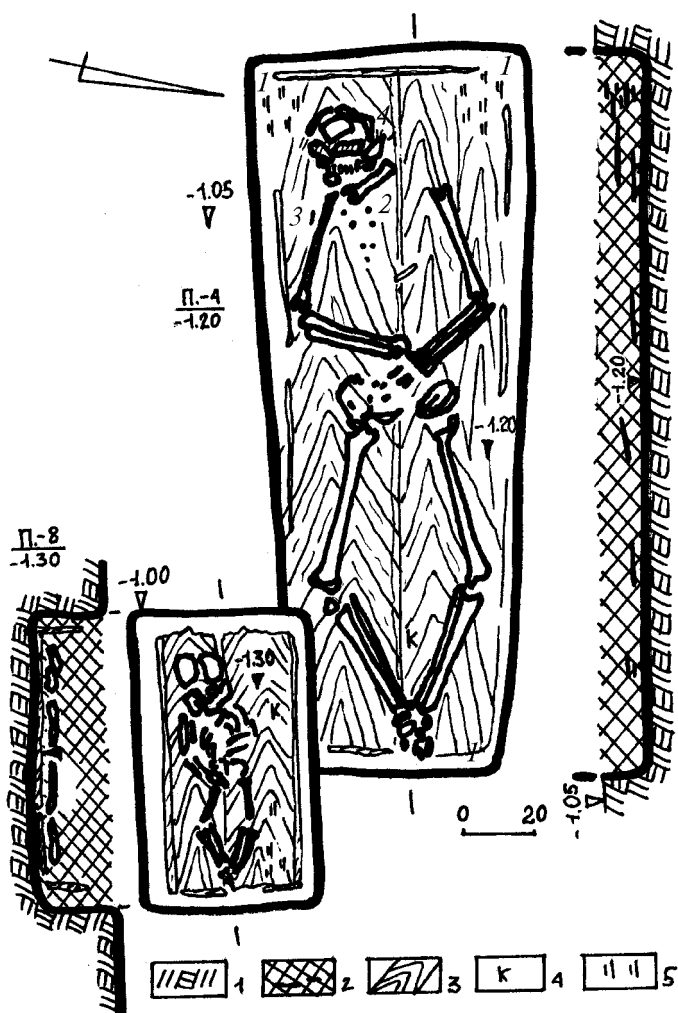

Рис. 65. Розкоп.
Поховання 4 та 8.

Плани і перетини.

Умовні позначення: 1 – мате-
рик; 2 – мішане заповнен-
ня; 3 – рештки дерева;
4 – фрагменти кераміки;
5 – вуглини.

Цифрами позначені: 1 – цвя-
хи, залізо; 2 – гудзика, брон-
за, срібло; 3 – голка, бронза;
4 – рештки головного убору,
тканина.

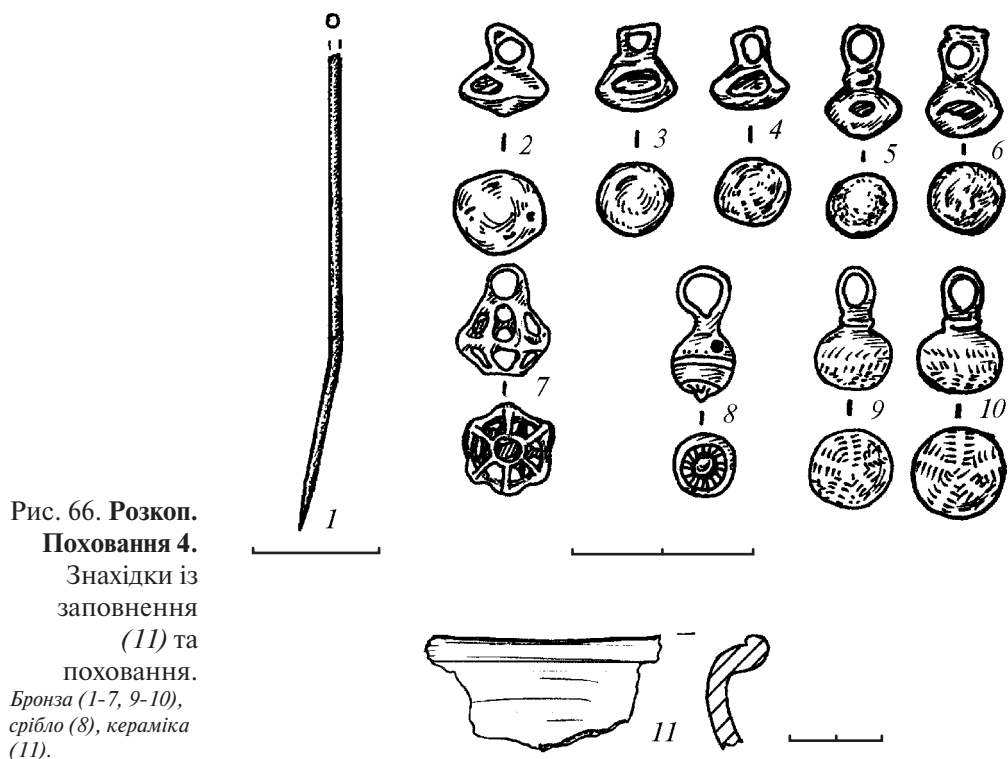

Рис. 66. Розкоп.

Поховання 4.Знахідки із
заповнення

(11) та

поховання.

Бронза (1-7, 9-10),
срібло (8), кераміка
(11).

тування шинку. Скоріше, останнє є невеликим присадибним кладовищем осель однієї чи кількох родин, які мешкали край Миколаївської гірки наприкінці XVII – на початку XVIII ст., тобто, ще до облоги Полтави 1709 р. Чотири досліджені захоронення отримали умовні позначення як «поховання 4, 8, 6а та 10». З огляду на наявність кількох кісток людей, виявлених у новітніх перекопах, поховань на кладовищі було не більше п'яти-шести. Решток інших захоронень, ям від них, при всій ретельності досліджень, так і не було виявлено.

12. Поховання 4 (козацької доби, кін. XVII ст.) виявлене у північно-східній частині розкопу, в квадратах 48-49 ЖЗ (рис.24). Досліджувалася материкова частина ями – з рівня 1,05 м від «0» (рис.65). Яма впущена з основи залягання прошарку початку – середини XVIII ст., тобто з глибини 0,60-0,70 м. Мала підпрямокутну, дещо звужену на схід, у плані форму, була орієнтована за довгою віссю практично у широтному напрямку. Її розміри – 0,65-0,80x2,05-2,07 м, глибина від «0» – 1,20 м. Стінки майже прямовисні. Яма була заповнена щільним чорноземно-суглинковим мішаним ґрунтом перекопу, з окремими вуглинями, в якому містилися

кілька перевідкладених подрібнених фрагментів ліпного посуду скіфського часу та гончарного давньоруської доби (рис.65:к).

Поховання здійснене у дерев'яній труні, рештки якої збереглися. Труна мала підпрямокутну, розширену в оголів'ї, форму, розміри 0,54-0,70x2,00 м. Збереглися сліди трьох зотлілих дошок покоришки, рештки стінок з поставлених вертикально товстих дошок (близько 3,5 см), скріплених залізними цвяхами, та двох широких (34-35 см) тонких дошок основи (рис.65:1).

Похована, літня жінка, віком 50-60 років, зростом 150,0-154,0 см, була викладена випростано на спині горілиць, головою на захід – південний захід, дещо зміщено до південної стінки труни (рис.65). Скелет зберігся фрагментарно – зі втратою всіх кісток грудного відділу та хребетного стовпа. Проте місцезнаходження розвалу черепа, трубчастих кісток рук і ніг, кісток тазу та кистей рук, дозволяє досить точно реконструювати положення: руки підігнуті в ліктях, складені навхрест на животі – кисть правої під кистю лівої; ноги дещо підігнуті в колінах, розведені «ромбом», кістки стоп ніг складені разом, вірогідно, підв'язувалися. Слідів тканини підстилки та одягу не збереглося.

У обох кутках труни в оголів'ї відзначені скупчення дрібних вуглинок, сліди встановлення поряд воскових свічок. На розвалі черепа похованої збереглися рештки очіпка з напівшерстяної тонкої тканини та металізований текстиль від парчевої хустки поверх нього (рис.65:4), біля правого плеча – бронзова голка, з вушком, що розпалося при розчистці (рис.65:3), можливо, заколота на рукаві плечового одягу; на кістках грудної клітки, ближче до правого боку, біля черепа – два вертикальні ряди з десятка різнотипних пустотілих, литих та ажурних гудзиків із бронзи і срібла (рис.65:2), причому, виявлений під черепом верхній гудзик був срібним. Один із бронзових гудзиків розсипався.

Знахідки із заповнення: уламок вінця столової лискованої ліпної посудини скіфського часу, фрагменти вінця з виділеною закраїною під покоришку (рис.66:11) та привінцевої частини від гончарних горщиків давньоруської доби.

Знахідки з поховання: 1. Цвяхи залізні ковані від покоришки труни, в уламках, 4 од., з прямокутним перетином стрижня, овальною і підпрямокутною шляпкою, один із яких зігнутий у вигляді скоби. Довжина вцілілих – 6,5 та 8,5 см, перетин – 0,55x0,50 та 0,45x0,60 см (рис.67).

2. Голка бронзова, з обламаним верхом та вушком, трохи зігнута на останній третині довжини. Збережена висота – 7,5 см, діаметр стрижня – 0,2 см (рис.66:1).

3-12. Гудзики, що розподіляються на чотири типи (рис.66):

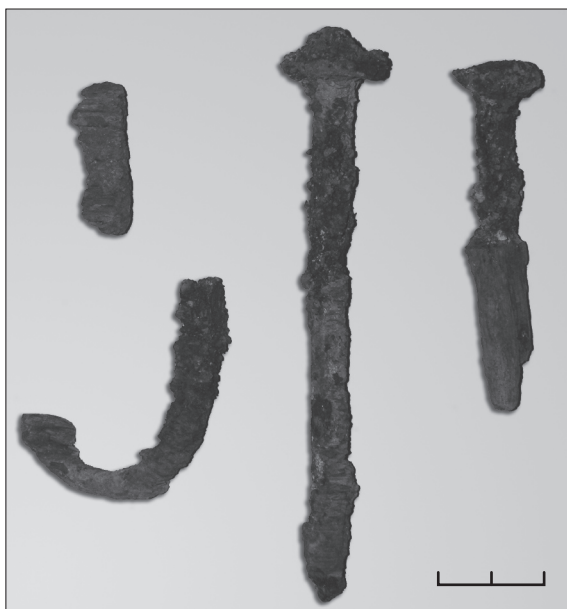

Рис. 67. Розкоп. Поховання 4.
Цвяхи від труни. Залізо.

а) бронзові литі (5 од., їх було 6 – один зруйнувала корозія), з еліпсоподібним у перетині та округлим у плані, сплющеним щитком (в одного – з ребром посередині), що має неправильної форми отвір у верхній частині, та витягнутим, нерівним у діаметрі вушком з петлею (рис.66:2-6). Висота гудзиків – 1,0-1,3 см, діаметр щитка – 0,8-0,9 см;

б) бронзові литі (2 од.), з кулястим щитком, орнаментовані посередині горизонтальним паском з двох рядів паралельних насічок і п'ятипелюстковою розеткою на лицьовому боці щитка, з аналогічних подвійних рядів насічок. Вушко видовжене, має округлий отвір та потовщення-упор в місці стику з тулубом. В одного гудзика є отвір збоку (рис.66:9-10). Висота – 1,45 см, діаметр щитка – 0,90-0,95 см;

в) срібний литий гудзик (1 од.) зі щитком неправильної овальної форми, пустотілий у перетині, спаяний з двох напівсферичних половинок, з соскоподібним виступом на лицевій поверхні щитка, орнаментований двома горизонтальними паралельними смугами на боці і 18-типелюстковою розеткою з насічок навколо виступу. У верхній половині щитка має невеликий отвір; вушко припаяне, напівкругле у профілі (рис.66:8). Висота – 1,42 см, діаметр щитка – 0,70 см;

г) бронзовий литий ажурний шестикутний гудзик (1 од.), у перетині розділений на 13 сегментів, вушко невисоке, з круглим отвором (рис.66:7). Висота – 1,2 см, умовний діаметр щитка – 1,0 см.

Таким чином, гудзики складають практично повний набір застібок до поховального одягу небіжчиці. Аналогії, за технікою виготовлення,

до виробів 2-го і 3-го типів відомі серед предметів монетно-речового скарбу, схороненого близько 1695 р. поблизу с.Лелюхівка біля Нових Санжар на Полтавщині (Попельницька, 2003, с.106-109; Білоусько, Супруненко, 2004, с.17, рис.15). Аналогічні литі кулясті гудзики знайдені на місці битви під Берестечком (Сवेशніков, 1993, с.177). Найближчою аналогією гудзику 3-го типу, як за технікою виконання, так і за орнаментациєю, є срібні вироби зі складу монетно-речового скарбу з Диканьки, виявленого 1953 р. (Супруненко, 1994, с.153). Слід відзначити, що датування цього скарбу початком XVIII ст. (Там само, с.157), ставить його в майже однакові хронологічні рамки з комплексом поховання 4. Аналогії дозволяють припустити широке розповсюдження гудзиків такого типу та їх серійне виробництво ремісниками, зокрема, і на території Полтавського полку (Калашник, 2008, с.96).

Остаточно не встановленим залишається тип одягу похованої. Умовно дозволяє його реконструювати лише описаний набір гудзиків. Можна стверджувати, що померла була вдягнена у весняно-осіннє вбрання, застібки-гаплики якого знаходилися вгорі посередині, двома паралельними рядами. І.К.Сवेशніков відрізняє одяг із застілками у два ряди, поширений у XVII ст., від одягу з гудзиками, розташованими в один ряд, відповідно до моди XVIII ст. (Сवेशніков, 1993, с.177-178). Це підтверджує датування поховального комплексу саме кінцем XVII ст. Наявність срібних та ажурних бронзових гудзиків у комплекті дозволяє припусками порівняно високий майновий статус родини похованої (Калашник, 2008, с.96).

Отже, поховальний комплекс можна віднести до кінця XVII ст. і пов'язати його з існуванням родинного некрополю неподалік майбутньої дерев'яної Миколаївської церкви, що була споруджена, вірогідно, на початку XVIII ст. (Коваленко, 2004, с.82).

13. Поховання 6а (козацької доби, кін. XVII – поч. XVIII ст.), виявлене у північно-східній частині розкопу, у квадратах 51-52 ЄЖ, на глибині близько 1,25 м (рис.24). Досліджувалася частина дна материкової ями, впушеної з рівня залягання прошарку початку – середини XVIII ст., з глибини 0,65 м. Вірогідно яма мала підпрямокутну в плані форму, була орієнтована за довгою віссю у широтному напрямку. Вздовж довгої вісі яму, більше ніж навпіл, з північного сходу перебивав перекоп ями XIX ст., до заповнення якої потрапили майже всі кістки похованого.

Довжина ями встановлювалася як 1,65 м, проте, могла бути і більшою, глибина від «0» – 1,30 м (рис.24). Інформація про стінки і заповнення через руйнування відсутня. Відзначимо лише сліди від зотлілої труни, у вигляді деревного тліну.

За зібраними кістками, в т.ч. уламками зводу черепа й щелеп, похований – це *чоловік*, віком *55-60 років*, який вірогідно, був покладений випростано на спині, певно, горілиць, головою на захід.

Поховання належало літній людині. Датується *кінцем XVII* або *початком XVIII ст.*

14. Поховання 7 (*козацької доби, кін. XVII ст.*), виявлене у північно-східній частині розкопу, у квадратах 49-50 ЖЗ, на глибині близько 1,05 м від «0» (рис.24). Досліджувалася основа материкової ями, впушеної також від рівня залягання прошарку початку – середини XVIII ст., тобто, з глибини 0,60 м. Мала підпрямокутну в плані форму, орієнтована за довгою віссю у широтному напрямку. Яма перебивалася зверху трасою каналізації третьої чверті XX ст.

Розміри ями – 0,45-0,55 x 1,40 м, глибина від «0» – 1,10 м. Стінки, вірогідно, були прямовисними. Яма виявилася заповненою щільним чорноземним ґрунтом, часом з вуглинами. До цього вмісту потрапляли каналізаційні стоки, що спричинили майже повне розчинення і вимивання кісток.

Поховання влаштоване у дерев'яній труні, схоже, у вигляді підпрямокутного ящика, розміром близько 0,4-0,5 x 1,30 м. Збереглися невідрізані рештки кількох зотлілих дошок від стінок, без будь-яких залишків залізних цвяхів (рис.24).

Похована, *дитина*, віком *9-10 років*, лежала випростано на спині, певно, горілиць, головою на захід. Скелет зберігся у вигляді слідів тліну: пляма від черепа, залишки передпліччя і кистей рук, смужки від стегнових кісток, в т.ч. вцілілий уламок правої стегнової кістки. Цілком ймовірним є положення, схоже на поховання 4: руки підігнуті в ліктях, складені навхрест; з позицією ніг – витягнуто. Слідів тканин від одягу, підстилки, решток інвентаря не виявлено.

Вірогідно, поховання належало дитині, що перебувала у родинних зв'язках із особами, вміщеними до могил 4 та 8. Гіпотетично, може датуватися *кінцем XVII ст.*

15. Поховання 8 (*козацької доби, кін. XVII ст.*), виявлене у північно-східній частині розкопу, у квадраті 49 Ж, на глибині близько 1,0 м від «0» (рис.24; 65). Досліджувалася материкова частина ями. Впущена з рівня основи залягання прошарку початку – середини XVIII ст., із вуглинами, тобто з глибини 0,60-0,70 м. Мала прямокутну в плані форму, орієнтована за довгою віссю у широтному напрямку, перекриваючи південно-східний кут труни поховання 4. Її розміри – 0,52x0,86 м, глибина від «0» – 1,30 м. Стінки прямовисні. Яма була заповнена щільним чорноземно-

Рис. 76. Розкоп, культурний шар.
Уламок люльки сер. XVIII ст. Глина.

суглинковим мішаним ґрунтом перекопу, з окремими вуглинами, в якому знайдений перевідкладений фрагмент стінки гончарного горщика давньоруської епохи.

Поховання влаштоване у дерев'яній труні, у вигляді прямокутного ящика, без розширень чи звужень, розміром 0,37 x 0,76 м. Збереглися не виразні сліди двох зотлілих дошок від покривки, рештки стінок із поставлених вертикально дошок (товщина бл. 1,5 см), без скріплення залізними цвяхами, та двох широких (20 см) тонких дошок в основі (рис.65).

Похована, *дитина*, віком *6-8 місяців*, була викладена випростано на спині горілиць, головою на захід, дещо зміщено до південної стінки труни. Скелет зберігся фрагментовано, хоча і в анатомічному порядку. Тому можна встановити положення, аналогічне похованню 4: руки підігнуті в ліктях, складені навхрест на животі; ноги дещо зігнуті в колінах, розведені «ромбом», кістки стоп зведені разом. Ноги, вірогідно, підв'язувалися. Слідів тканин від одягу чи підстилки не збереглося.

У південно-східному кутку труни відзначене скупчення дрібних вуглинок. Поховання безінвентарне.

Вірогідно, воно належить маленькій дитині, що мала родинні зв'язки з жінкою із поховання 4, і датується *кінцем XVII ст.*

5.2. Знахідки з котловану та решток культурних нашарувань

Серед індивідуальних знахідок із незначною мірою збережених культурних нашарувань у котловані будівництва можна виділити кілька цікавих виробів пізньосередньовічного часу .

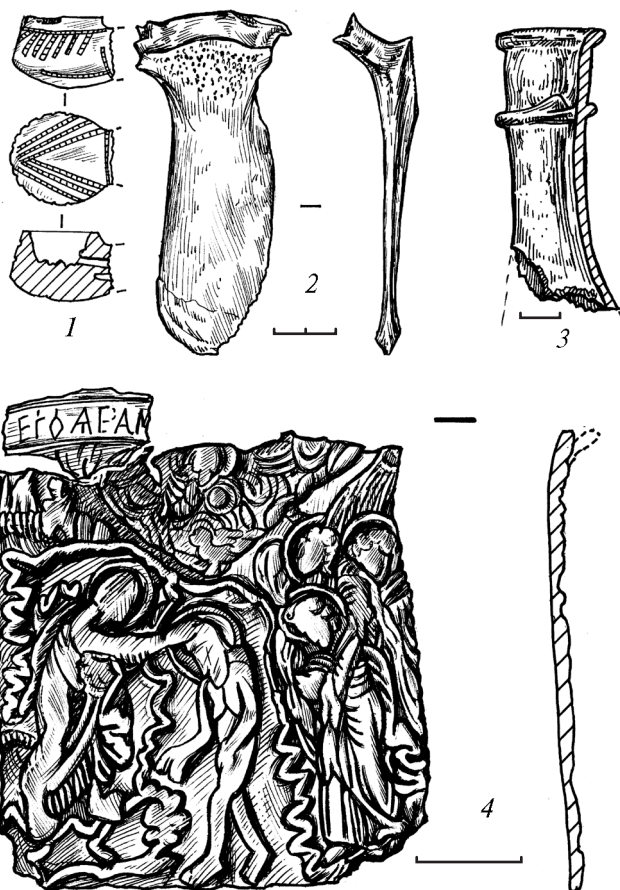

Рис. 77. Розкоп і «цегельня».
Знахідки.
1 — глина; 2 — кістка; 3 — скло;
4 — бронза.

Це, по-перше, уламок чашечки з відбитими вінцями і частини тулійки керамічної (глиняної) люльки-носогрійки, виготовленої у двоскладовій формі. Глекоподібна чашечка — зі скругленим низом, високою шийкою і відігнутими назовні вінцями, тулійка — конусоподібна, охоплена масивним валиком. Виріб орнаментований лініями відтисків штампколіщатка з прямокутними зубцями, які розміщені по шийці, вертикально спрямовані на тулубі і трикутником — у нижній частині. Люлька вкрита легким сіро-палевим ангобуванням, має неоднорідний колір поверхні (рис.76; 77:1). Вона належить, вірогідно, до продукції гончарів території Гетьманщини, можливо, й Полтавщини, другої чверті — середини XVIII ст. Виявлена у квадраті 22 X, на глибині 0,4 м від «0», у перевідкладених нашаруваннях.

По-друге, це фрагмент високого горла гутної пляшки, з оформленим комірцевим краєм вінця та валикоподібним роз'єднаним потовщенням

нижче із зовнішнього боку. Діаметр горла: зовнішній – 2,6 см, внутрішній – 1,8 см (рис.72; 77:3). Від перебування у вогні структура зеленого скла стала крихкою, а поверхня отримала наліг нагару. Належить до виробів середини XVIII ст. Виявлений у квадраті 16 Р, поблизу стінки цегельні, на глибині 0,8 м.

Як до пізньосередньовічного, так і до давньоруського часу можна віднести кістяне *лощило*, виконане на поперековому хребці бика свійського, зашліфоване і заполіроване з одного боку (рис.77:2). Воно виявлене неподалік ями 6 у квадраті 17 Ф, на поверхні похованого ґрунту, на рівні 1,2 м нижче «0».

Напевне, найцікавішою знахідкою є деталь бронзової *іконки*, що в давнину виявилася обрубаною з усіх чотирьох боків. На ній збереглася деталь зображення біблійної сцени – хрещення Христа. У верхній частині є ділянка з надписом кирилицею, де вгадуються наступні літери: «ЕГО ЯР(Г?)АМ...» (рис.74; 77:4). Збережені розміри іконки – 3,45х3,90 см. Вона є зразком вотивної продукції майстерень одного з центрів релігійного ремесла XVIII ст. Виявлений цей фрагмент у квадраті 24 Х, на незначній глибині – 0,2-0,3 м від «0», у змішаних нашаруваннях.

Відкриття кількох знахідок культового характеру ближче до південно-східного кутка котловану може бути свідченням розташуван-

Рис. 78. Розкоп. «Житло» 2. Профіль заповнення у стінці котловану будинку. Вигляд з півдня.

ня поряд на початку XVIII ст. залишків якихось підсобних споруд на подвір'ї Георгіївської церкви.

5.3. Прирізка 1

Як уже зазначалося вище, закладання прирізки 1, розміром 3x7 м, майже прямокутної в плані форми, орієнтованої у напрямку південний захід – північний схід, вздовж борту котловану, паралельно бруківці Першотравневого провулку (рис.24), було зумовлене відкриттям у північно-західному профілі розкопу перетинів двох заглиблених у материк котлованів житлово-господарських об'єктів давньоруського часу. Під час вибирання котловану будівництва перетини цих споруд були зачищені (рис.25; 78) та ввійшли до загального профілю розрізу місця здійснення наглядових робіт (рис.24: профіль півн.-зах. стінки). Збереженням цих об'єктів слід завдячувати існуванню житлового будинку XIX ст. та його фундаментів (кол. буд. № 7 по Першотравневому провулку), частина якого й залишила недоторканими заглиблені ділянки археологічних об'єктів. У свою чергу, влаштування підвалу в цьому ж будинку призвело до руйнування південних частин заглиблень давньоруських споруд.

Отже, прирізка була влаштована, фактично, над межами фундаменту новітньої житлової споруди, в надії, виявити збережені частини об'єктів давньоруського часу. Наступне розширення прирізки на північний захід (в бік провулку) обмежувалося наявністю вздовж бруківки траси кабелю ВОЛЗ і газопроводу.

Тому в прирізці 1 досліджено лише частини 2-х заглиблених у материк котлованів житлово-господарських споруд XI ст., кілька стовпових ямок навколо них, а також 4 поховання другої чверті XVIII ст. Одне з поховань (могила 9) не вивчалось.

Стратиграфічна ситуація у прирізці нагадувала сусідній розкоп-котлован, з тою лише відмінністю, що в західній частині прирізки під шаром будівельного сміття зберігся прошарок у 0,2-0,3 м культурних нашарувань XVIII ст., а також ділянки основи похованого ґрунту на поверхні материка (рис.24).

Поховання козацької доби

16. Поховання 1 (другої чверті XVIII ст.), виявлене у північно-західній частині прирізки, поряд із квадратом 49 Ж розкопу, на глибині близько 1,0 м від «0» (рис.24; 81) у зачистці стінки (рис.79). Досліджувалася мате-

Рис. 79. Розкоп. Поховання 1.
Профіль ями у стінці котловану.
Зі сходу.

Рис. 80. Прирізка 1.
Поховання 1.
З північного сходу.

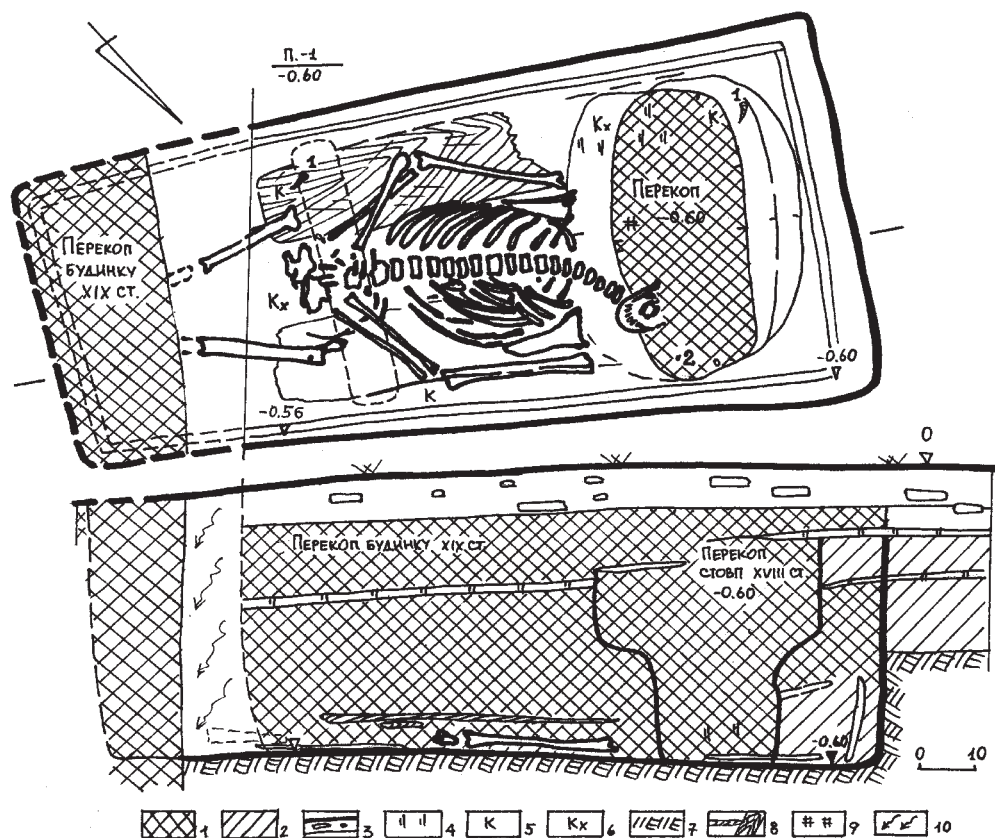

Рис. 81. Прирізка 1. Поховання 1. План і перетин.

Умовні позначення: 1 — перекопи; 2 — чорноземний культурний шар; 3 — будівельне сміття XIX-XX ст.; 4 — вуглини; 5 — фрагменти кераміки; 6 — кістки тварин; 7 — материк; 8 — дерево, рештки труни; 9 — уламки печини; 10 — обвал, відслонення.

рикова частина ями, частково перебита стовповими ямами та котлованом будівництва XIX ст., впущена з рівня основи залягання прошарку початку — середини XVIII ст. з вуглинями, тобто, з глибини 0,20-0,35 м. Яма мала прямокутну в плані форму, була орієнтована за довгою віссю у напрямку північний захід — південний схід (рис.80-81). Північно-західна частина поховання виявилася пошкодженою практично до дна перекопом стовпової ями другої половини XVIII ст., південно-східна — перерізана котлованом погребу будинку XIX ст. та частково вибиранням поверхневих нашарувань.

Розміри збереженої частини ями — 0,57-0,73x1,35 м, вірогідна довжина — близько 2,00 м, глибина від репера — 0,60 м (рис.81). Стінки прямовисні. Яма заповнена щільним чорноземним мішаним ґрунтом

перекопу, з окремими вуглинами, на рівнях 0,3-0,4 м перекривалася шаром обвугленого ґрунту, з численними вуглинами. В заповненні знайдені уламки горщиків та румп кахлів пізньосередньовічного часу (рис.81:к).

Поховання влаштоване у дерев'яній труні, з розширенням у головах, розміром 0,5-0,7 х бл.2,0 м. Збереглися сліди зотлілих дошок від покришки, стінок із поставлених вертикально дошок (товщина 2,5 см), зі скріпленням на кутах залізними цвяхами, трьох широких (20 см) дошок в основі.

Похований, *чоловік*, віком 50-55 років, зростом 162,0 см, був викладений випростано на спині, горілиць, головою на північний захід, зі зміщенням у східний бік черепа та шийного відділу хребта (рис.80-81). Скелет зберігся не повністю, хоча і в анатомічному порядку. Черепна коробка та частина кісток нижніх кінцівок знищені перекопами. Встановлене положення: руки підігнуті в ліктях, складені навхрест на животі, кисті — права під лівою; ноги випростані і викладені разом. Слідів тканин від одягу чи текстильної підстилки, через незначну глибину ями, не збереглося.

У північно-західному кутку труни відзначене скупчення дрібних вуглинок.

Знахідки. Цвяхи залізні від покришки труни, із округло-овальними шляпками, підквадратними у перетині стрижнями, із загнутими кінцями. 2 од. Довжина — 3,5-7,8 см.

Вірогідно, поховання належить до складу цвинтаря Георгієвської церкви *першої половини XVIII ст.*, що тягся аж до Мазурівської брами і місця розміщення сучасного пам'ятника О.Келіну на Першотравневому просп.

17. Поховання 2 (другої чверті XVIII ст.), виявлене у північно-східній частині прирізки 1, на глибині близько 0,35 м від «0» (рис.24; 83), під час прокопування котлованів «жител» 1 і 2 (рис.82). Досліджувалася материкова частина ями, впущена з рівня основи залягання прошарку початку — середини XVIII ст. із вуглинами, тобто, з глибини 0,35-0,40 м. Яма мала прямокутну в плані форму, була орієнтована за довгою віссю у напрямку захід — північний захід — схід — південний схід (рис.83).

Розміри ями — 0,65 х 1,30 м, глибина від «0» — 0,65 м. Стінки прямовисні. Яма була заповнена щільним чорноземно-суглинковим мішаним ґрунтом перекопу, з окремими вуглинами. В заповненні знайдені уламки гончарних горщиків, лицевих частин та румп кахлів пізньосередньовічного часу (рис.84-85).

Рис. 82. Прирізка 1. Поховання 2-3.
Вигляд з північного сходу.

Поховання містилося у рештках дерев'яної труни, без помітного розширення у головах, розміром 0,48 x 1,13 м. Збереглися сліди зотлілих стінок із поставлених вертикально дощок (товщина 1,5 см), зі скріпленням на кутах залізними цвяхами, тлін від дощок основи (рис.83). Західну частину ями перебивав перекоп від впуску дитячого поховання 3.

Похований, *чоловік*, віком 35-40 років, зростом 155,0-160,0 см, вірогідно, був викладений випростано на спині, горілиць, головою на захід, напевне, з огляду на розміри ями і труни, був інвалідом, не маючи ніг, або ж втратив кінцівки внаслідок нещасного випадку, що й призвело до смерті. Це знайшло підтвердження і в антропологічному аналізі. Зі влаштуванням дитячого поховання 3, кістки похованого у могилі 2 були переміщені до східної частини ями (рис.82). Тому скелет зберігся майже повністю, хоча й зміщеним, найкраще — черепна коробка і кістки верхніх кінцівок, одна з яких опинилася у заповненні, на 0,25 м вище труни. Слідів тканин від одягу чи текстильної підстилки, через наявність перекопу, не збереглося.

У північно-східному кутку решток труни відзначене скупчення дрібних вуглинок.

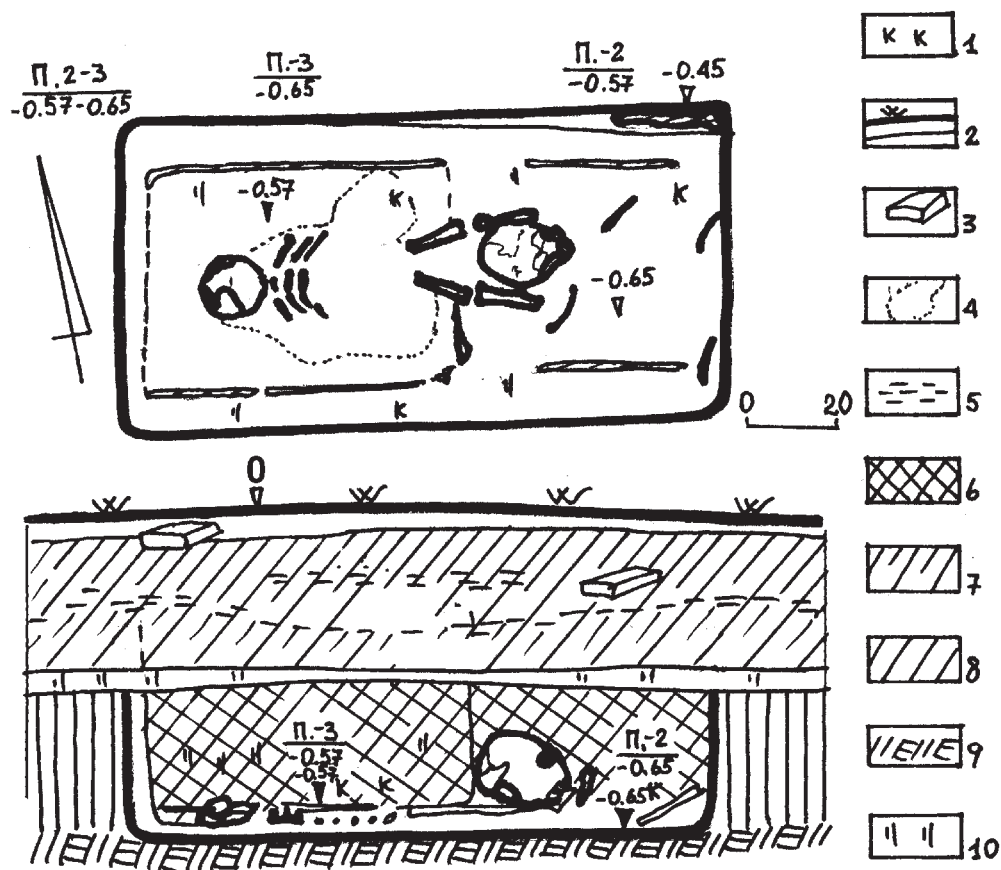

Рис. 83. Прирізка 1. Поховання 2-3. План і перетин.

Умовні позначення: 1 — фрагменти кераміки; 2 — дерн; 3 — будівельне сміття і цегла XIX-XX ст.; 4 — кістковий тлін; 5 — суглинок; 6 — мішаний ґрунт; 7 — чорноземні культурні нашарування XVIII-XIX ст.; 8 — дерево, рештки труни; 9 — материк; 10 — вуглини.

Знахідки. Із заповнення: верхні частини *горщиків* пізньосередньовічного часу, з відігнутими назовні високими вінцями, прикрашені горизонтальними лініями червоного ангобу. 3 од. (рис.85).

З поховання: *цвяхи* від труни з прямокутною та овальною у перетині шляпками, з підквадратними у профілі стрижнями. 4 од. (рис.84-85).

Вірогідно, поховання належить до складу цвинтаря Георгієвської церкви *першої половини XVIII ст.*

18. Поховання 3 (другої чверті XVIII ст.), виявлене у північно-східній частині прирізки 1, на глибині близько 0,40 м від «0» (рис.24; 83), під час вибирання заповнення поховання 2. Досліджувалася яма, впущена з

Рис. 84-85. Прирізка 1. Поховання 2-3. Знахідки із заповнення. Залізо, кераміка.

рівня основи залягання прошарку початку – середини XVIII ст., прямокутної в плані форми, орієнтована в тому ж напрямку – захід – північний захід – схід – південний схід.

Розміри ями – 0,42х0,67 м, глибина від R – 0,57 м (рис.83). Стінки прямовисні. Заповнена щільним чорноземним ґрунтом перекопу, з окремими вуглинами. Із заповнення походять уламки гончарних горщиків пізньосередньовічного часу (рис.83-85).

Поховання вміщувалося у дерев'яній труні, без помітного розширення у головах, розміром 0,40х0,65 м. Збереглися сліди зотлілих стінок із поставлених вертикально дошок (товщина 1,0 см), зі скріпленням по кутах залізними цвяхами, тлін від дошок основи (рис.83).

Похована, *дитина*, віком *5-6 років*, вірогідно, була викладена випростано на спині, горілиць, головою на захід. Скелет зберігся погано: розвал черепа, кістки ребер і частково спинного хребта. Кістки кінцівок зотліли. Слідів одягу або текстильної підстилки, через незначну глибину ями, не збереглося.

У північно-східному кутку труни відзначені кілька дрібних вуглинок.

Знахідки. Із заповнення походять уламки румпи та верхньої частини кахлів пізньосередньовічного часу, а також залізні цвяхи та їх фрагменти – від гробовища, зі шляпками округлої форми та підпрямокутними в перетині стрижнями (рис.85).

Поховання належить до складу цвинтаря Георгієвської церкви *першої половини XVIII ст.* і впушене, можливо, до могили родича (поховання 2).

19. Поховання 5 (XVIII ст.), вірніше його рештки, виявлене у північно-західній частині прирізки 1, у перекопі для влаштування стіни фундаменту біля північно-західного кутка будинку XIX ст. (Першотравневий пров., 7), на глибині близько 0,30-0,40 м від «0» (рис.24). Залишків ями не простежено. У перекопі знайдене скупчення зубів, кісток рук, ніг та ребер дорослої літньої людини, пошкоджених внаслідок давньої зачистки стінок лопатою. Вірогідно, останні є рештками поховання жінки, у віці 50-60 років, зростом 150,0-154,0 см, зі складу цвинтаря Георгієвської церкви.

20. Поховання 6 (другої чверті XVIII ст.), виявлене у північно-східній частині прирізки 1, на глибині 0,40 м від «0» (рис.24; 86), під час вибирання котловану «житла» 2. Досліджувалася нижня частина ями, впушеної з рівня основи залягання прошарку початку – середини XVIII ст., прямокутної в плані форми, орієнтованої у напрямку захід – схід (рис.102). Яма досліджувалася «печеркою», через наявність зверху труби газопроводу та кабелю зв'язку (рис.86).

Рис. 86. Прирізка 1. Поховання 6. Вигляд з півдня.
Початок дослідження під корінням дерева, газопроводом і кабелем волоконно-оптичного зв'язку.

Рис. 87. Схили Миколаївської гірки і рештки зсуву 1930-х рр.
Вигляд з півдня.

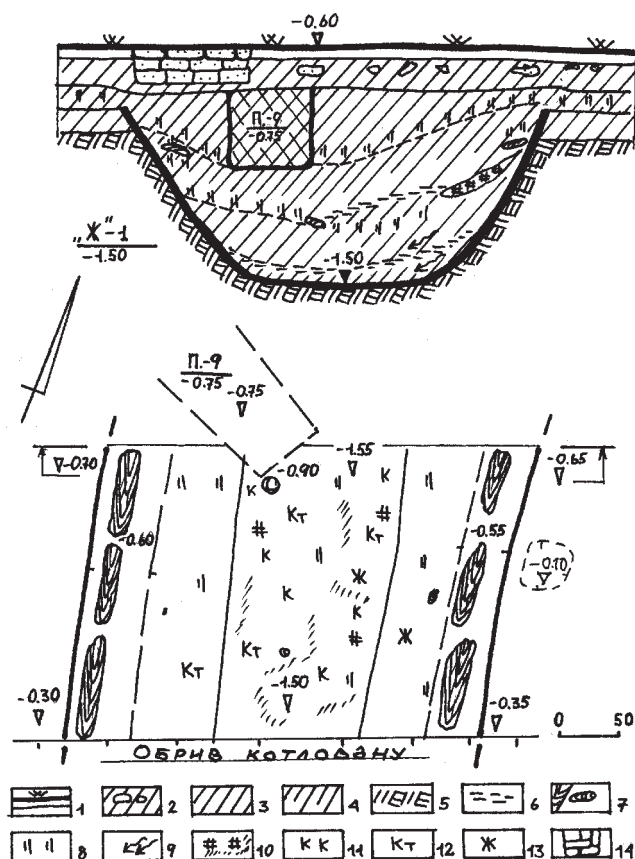

Рис. 88. Прирізка 1.

План та перетин частини дослідженого котловану «житла» 1.

Умовні позначення: 1 — дерн; 2 — будівельне сміття XIX–XX ст.; 3 — чорноземні культурні нашарування; 4 — нашарування роменсько-давньоруського часу; 5 — материк; 6 — суглинкові затьоки; 7 — рештки обгорілого дерева; 8 — вуглини; 9 — сліди затьоків; 10 — шматки печини, обмазки і попіл; 11 — фрагменти кераміки; 12 — кістки тварин; 13 — рештки зруйнованих корозією залізних виробів; 14 — фундамент будинку поч. XIX ст.

Розміри ями орієнтовно — 0,45-0,55x1,70 м, глибина — 0,60 м. Стінки прямовисні. Заповнена щільним чорноземним ґрунтом перекопу, з окремими вуглинями. Із заповнення походять дрібні уламки гончарних горщиків пізньосередньовічного часу.

Поховання знаходилося у дерев'яній труні, без помітного розширення у головах, розміром 0,40x1,60-1,80 м. Збереглися сліди зотлілих дошок від неї.

Похована, низькоросла жінка, віком 50-55 років, лежала випростано на спині, головою на захід, з легким розворотом на правий бік. Скелет зберігся повністю. Слідів одягу через незначну глибину ями не виявлено.

Поряд із черепом виявлена єдина знахідка — мідна російська монета — «денга» другої чверті XVIII ст. (рис.102:1).

Знахідка. Монета мідна, «денга», карбована 1731 р., на початку правління Анни Іоаннівни. Гурт шнуровий (рис.39:3).

Поховання належить до складу цвинтаря Георгієвської церкви *першої половини XVIII ст.*

21. Поховання 9 (*другої чверті XVIII ст.*), виявлене у північно-західній частині прирізки 1, перебиваючим котлован «житла» 1, на глибині 0,40 м від «0» (рис.24; 88-90), під час вибирання заповнення «житла» 2. Не досліджувалася, через наявність поряд кабелю оптико-волоконного зв'язку. Яма впущена з рівня основи залягання шару початку – середини XVIII ст. Мала прямокутну в плані форму, орієнтована у напрямку захід – північний захід – схід – південний схід (рис.88).

Розміри ями орієнтовно – 0,75-0,90 х більше 2,00 м, глибина від «0» – 0,75 м (рис.88-90). Стінки прямовисні. Заповнена щільним чорним чорноземним ґрунтом перекопу, з окремими вуглинами.

Вірогідно, поховання знаходилося у дерев'яній труні, від якої у заповненні були наявні окремі шматочки зотлілих дошок.

З огляду на розміри, має належати людині зрілого віку.

Поховання, що не досліджувалося, належить до складу цвинтаря Георгієвської церкви *першої половини XVIII ст.* Після завершення робіт загорнуте товстим шаром чорнозему, з метою консервації під майбутнім асфальтним покриттям. Проведення поряд із похованням будь-яких земляних робіт на разі неможливе.

Археологічні об'єкти давньоруського часу

У прирізці досліджені й рештки двох однотипних, заглиблених у материк давньоруських споруд, яким присвоєні індекси «житло» 1 та «житло» 2 (рис.24).

22. «Житло» 1 (*давньоруського часу, XI ст.*), виявлене в ході зачистки північно-східної стінки котловану розкопу і досліджувалося у прирізці 1 (рис.24; 88). Споруда, що частково була пошкоджена під час земляних робіт, а також фундаментами XIX ст. і влаштуванням поховань цвинтаря Георгієвської церкви, виявилася «законсервованою» газонами та тротуарами поряд із проїжджою частиною Першотравневого провулку (рис.24; 89-92), біля квадратів 23-29 А. Досліджувалося з рівня 0,50 м від «0», остаточно «пляма» котловану виявлена на рівні материка (рис.88; 91-92). Котлован «житла» 1 влаштований на найпомітнішому підвищенні схилу поряд із Миколаївською гіркою.

Збережені розміри виявленої заглибини споруди є наступними: довжина – 2,50 м; ширина – 3,50 м; глибина – 1,50-1,55 м від «0». У плані котлован «житла» 1 мав прямокутну форму, материкові стінки його по-

Рис. 89-90. Прирізка 1. «Житло» 1. Частина дослідженого котловану. Вигляд з півдня і південного заходу. У профілі зачистки заповнення помітний перекоп краю ями поховання 9 (не досліджувалося).

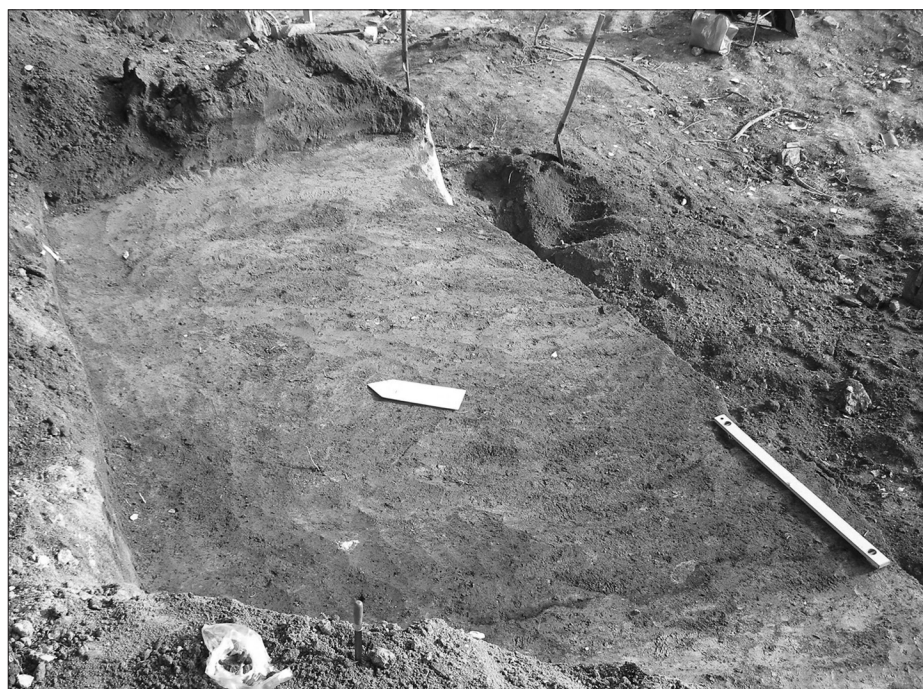

Рис. 91-92. Прирізка 1. «Житло» 1. Зачистка «плями» заповнення котловану.
Вигляд із заходу та північного сходу.

ступово звужувалися донизу, переходячи у вирівняне материкове дно (рис.93-94). Орієнтований цей котлован за довгою віссю стінами у меридіональному напрямку, із незначним відхиленням до північного заходу. Вздовж стінок простежені рештки обвуглених дерев'яних плах, довжиною від 0,7 до 0,8 м, що лежали у заповненні на глибині 0,55 – 0,60 м. На відстані 0,20 м від східної стінки котловану виявлені рештки стовпкової ямки, діаметром 0,37 – 0,40 м і глибиною 0,10 м (рис.88).

Варто вказати, що широтні краї котловану «житла» 1 так і не були досліджені, через руйнування південної частини та залягання північної під траншеєю кабелю зв'язку.

Характер заповнення. Заповнення котловану було досить однорідним, переважно чорноземним. Верхня частина позначалася просілим прошарком вуглин (рис.91-92), що тягся практично через всю ширину котловану, з глибини 0,55 до 0,85 м. Вірогідно, що це були рештки знищеного вогнем перекриття, із яким, напевне, варто пов'язувати залишки плах, виявлених на тій же глибині. Ще один прошарок, зі значним вмістом вуглин над суглинковим затьоком, був відзначений на глибині 0,85 – 1,00 м; він містив також і залишки печини, що тяжіли ближче до східної стінки котловану. Практично на дні, на глибині 1,40 – 1,48 м, прослідковані чергові суглинкові затьоки. В заповненні «житла» знаходилися фрагменти кераміки, рештки зруйнованих корозією залізних виробів та кістки тварин (рис.88).

Знахідки. Представлені матеріалами, диференційованими за двома прошарками, відповідно, на рівнях 0,5-1,0 м та 1,0-1,5 м від «0».

Перший з них характеризується наявністю перевідкладених знахідок різних періодів, — від скіфського часу до епохи пізнього українського середньовіччя, що знаходилися тут у змішаному стані (рис.96).

Зокрема, до скіфської епохи належить два фрагменти вінець, одне — від чорнолискованої столової миски відкритого типу з верхом, зверненим дещо до середини, з широким пласким зрізом, інше — ліпному горщику із заглаженою поверхнею та пальцево-нігтьовими защипами по зовнішньому потоншеному краю (рис.97:1-2).

Найбільш численні — уламки кераміки роменської культури, пізнього її етапу, серед яких — вінця ліпних посудин, як без орнаменту, так і прикрашених по зрізу відбитками гусеничного штампу вправо, на верхній частині тулуба — подвоєним зигзагом. Аналогічний візерунок нанесений і на стінках (рис.97:3-6, 8). З усього загалу матеріалів роменської культури виділяється уламок стінки з частиною прокресленого орнаменту у вигляді ліній, що є характерними для посуду, у виготовленні якого застосовували повільний гончарний круг (рис.97:7). Деякими до-

Рис. 93-94. Прирізка 1. «Житло» 1. Частина дослідженого котловану.
Вигляд з південного сходу. У профілі зачистки заповнення помітний перекоп
краю ями поховання 9 (не досліджувалося).

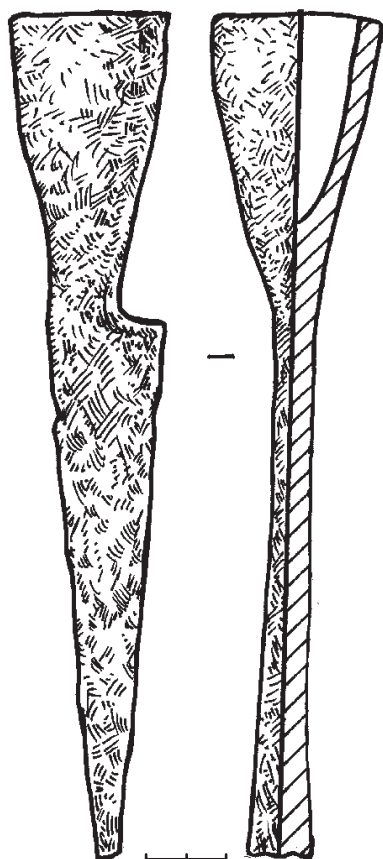
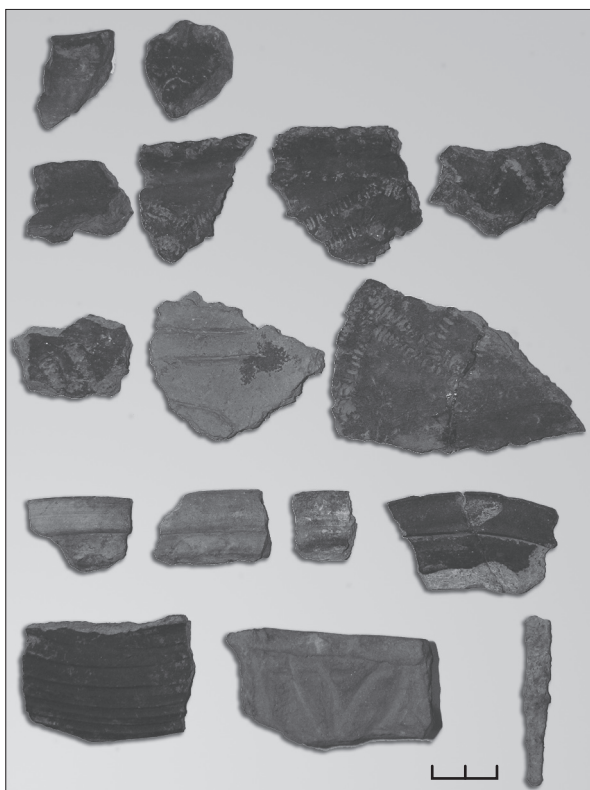

Рис. 95. Прирізка 1. «Житло» 1. Верхня частина заповнення. Пешня XVIII ст. Залізо.

Рис. 96. Прирізка 1. «Житло» 1, заповнення.
Уламки кераміки скіфського часу,
роменської культури, доби Київської Русі
та кахлі новітнього часу.

слідниками вважається, що подібні вироби належали до перехідної — від ліпної до гончарної — технології, що мала поширення в середовищі носіїв роменської археологічної культури (Сухобоков, 1975, с.80).

До давньоруського часу належать вінця горщиків манжетоподібного типу, з чітко вираженим канелюром з внутрішнього боку (рис.97:9-12), які можна датувати початком — серединою XI ст., а також інші керамічні уламки.

У цьому ж прошарку можна виділити і доволі показові матеріали пізньосередньовічного часу, серед яких уламок кахлі з рослинно-геометричним орнаментом, стрижнева частина цвяха або шила, а також — масивна пешня, з конусоподібним коротким втоком, та довгою, розширеною в основі і звуженою до краю, робочою частиною (рис.95).

Нижній прошарок заповнення характеризується відсутністю матеріалів доби козаччини, в ньому представлені винятково знахідки роменського і давньоруського часу.

До старожитностей літописних сіверян належить ряд керамічних фрагментів від ліпного кухонного посуду, зокрема, — верхніх частин горщиків, прикрашених на плічках скошеними вправо, нанесеними гусеничним штампом лініями, неорнаментованих вінець від однієї посудини, що мають косий зріз (рис.100:1, 5-7). Крім того, на глибині 1,40 м, у заповненні котловану «житла І» знайдений невеликий розвал приденної частини роменського горщика на пласкому дні, без утору (рис.98; 100:5).

Більш репрезентативним є комплекс матеріалів давньоруської епохи. Серед них — кілька вінець товстостінних горщиків манжетоподібного типу, з ледь виділеним канелюром із внутрішнього боку (рис.100:2-4), та розвал верхньої частини аналогічної посудини, з вінцем манжетоподібного типу, з чітко вираженим канелюром всередині (рис.101). Всі ці зразки давньоруського гончарного посуду можна датувати *XI ст.*

До цього ж часу відносяться й два уламки кам'яних жорен, виготовлених із туфу та рожевого пірофілітового сланцю. На останньому помітні сліди насічок; він належить до нижньої частини жорнового поставу (рис.99).

За знахідками із нижнього прошарку заповнення об'єкта, «житло» І можна датувати *XI ст.*, можливо, навіть, його першою половиною.

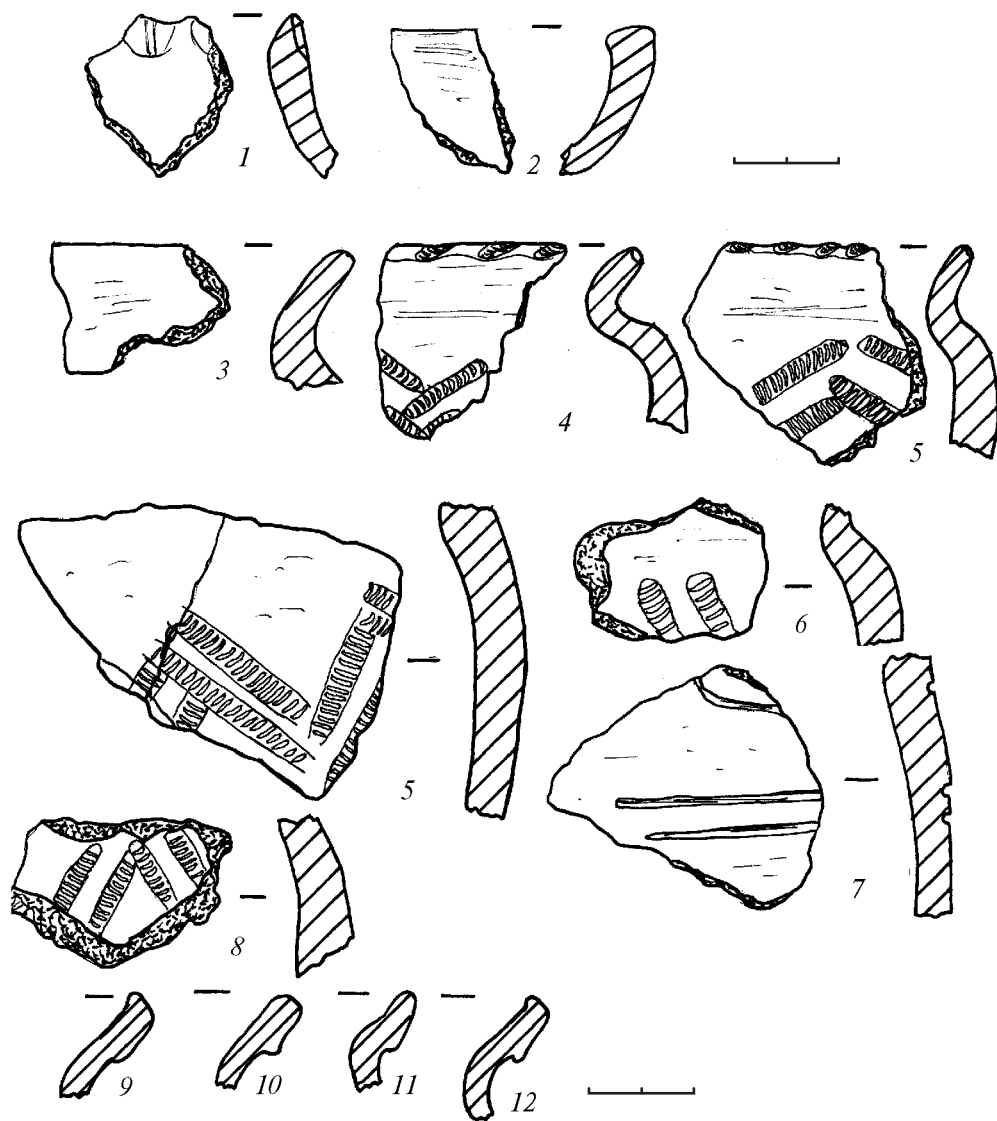
Відкриття на майданчику будівництва решток описаної вище давньоруської споруди розширює джерельну базу стосовно інформації про заселення посаду літописної Лтави після погрому, що мав місце на початку XI ст. (Приймак, 1999, с.40; Супруненко, Кулатова, Приймак, 2001, с.52-76). Залишки об'єктів XI ст. на території історичного центру міста збе-

реглися погано. Тому відкриття решток садиби, до того ж, оточеної кількома господарськими ямами, – важливий факт, що ілюструє продовження життя на Полтавському поселенні між XI та XII ст. (Супруненко, 1998, с.89).

Рис. 97. Прирізка 1. «Житло» 1. Верхня частина заповнення.

Фрагменти кераміки скіфського часу (1, 2), роменської культури (3-6, 8) та доби Київської Русі, X – XI ст. (7, 9-12).

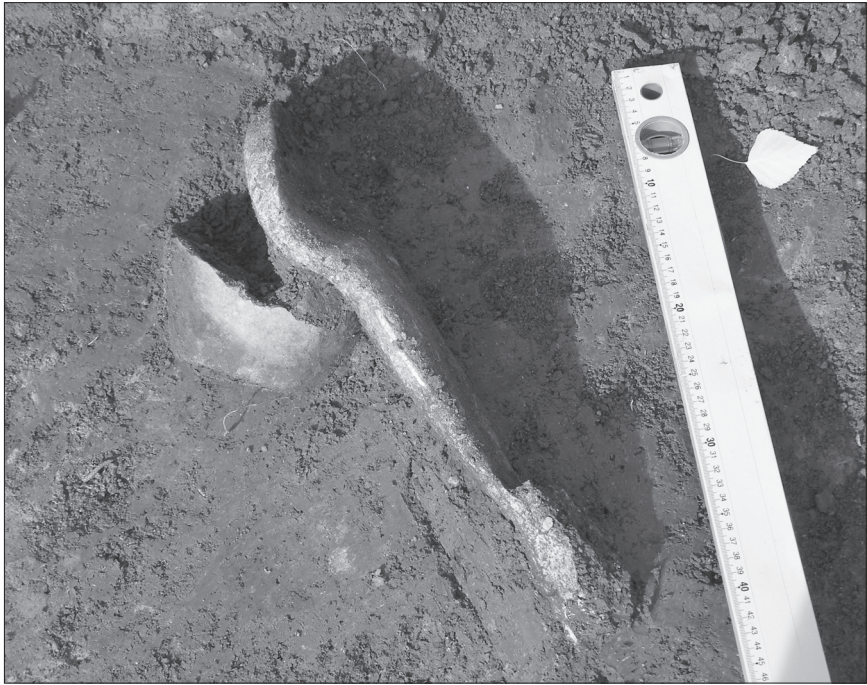
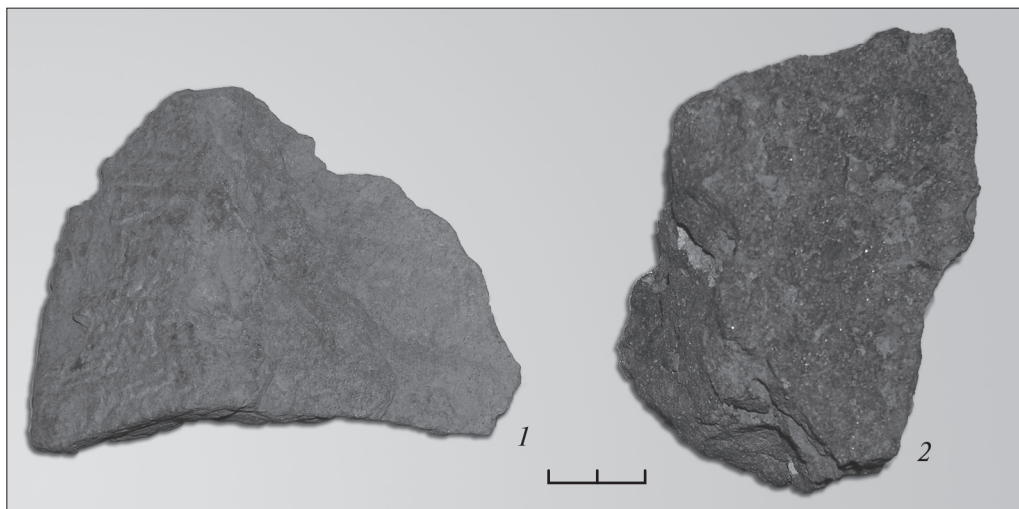

Рис. 98. Прирізка 1. «Житло» 1. Нижня частина ліпного горщика та кістка бика у заповненні.

Рис. 99. Прирізка 1. «Житло» 1. Фрагменти жорнових поставів роменської культури і давньоруського часу. Пироділітовий сланець, туф.

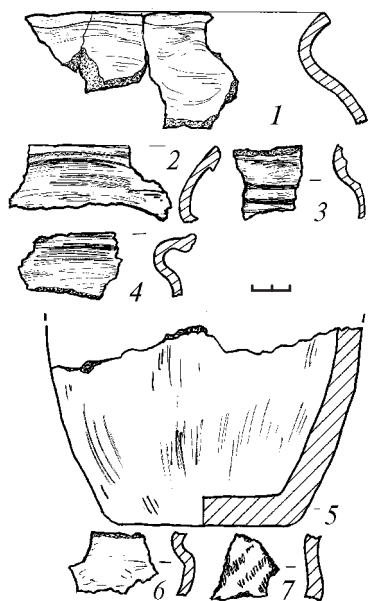

Рис. 100. Прирізка 1. «Житло» 1. Нижня частина заповнення. Фрагменти кераміки роменської культури (1, 5-7) та давньоруського часу X-XI ст. (2-4).

23. «Житло» 2 (давньоруського часу, XII ст.), як і попередній об'єкт, виявлене в ході зачистки північно-східного борту котловану. Воно, досліджувалося у прирізці 1 (рис.24; 102) за 0,8-1,1 м від першого. Виявлена споруда також була пошкоджена під час земляних робіт. В північно-західному кутку розташовувалися залишки фундаменту будинку XIX ст. (рис.24; 78; 102-103). У північно-східній частині котловану досліджена

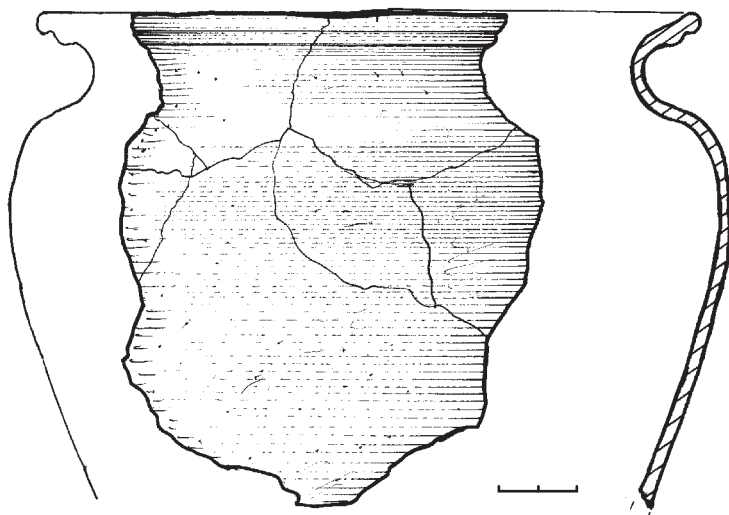

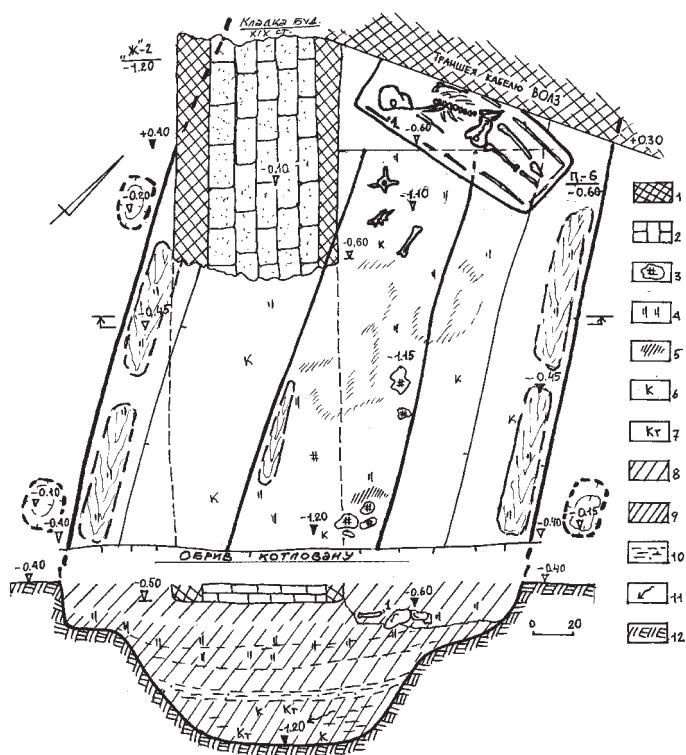
Рис. 101. Прирізка 1. «Житло» 1. Нижня частина заповнення. Уламок гончарного горщика XI ст.

Рис. 102. Прирізка 1.
«Житло» 2.

План та перетин
частини дослідженого
котловану,
план поховання 6.

Умовні позначення: 1 — перекопи; 2 — фундамент будинку поч. XIX ст.; 3 — уламки печини; 4 — вуглини; 5 — попіл; 6 — фрагменти кераміки; 7 — кістки тварин; 8 — чорноземне заповнення; 9 — чорноземне заповнення роменсько-давньоруського часу; 10 — суглинок; 11 — затюки; 12 — материк.

яма поховання 6 козацької епохи. Вивчався об'єкт з рівня 0,40 м від «0» (рис.78; 102-103). Котлован «житла» 2 також споруджений на найпомітнішому підвищенні схилу, поряд із «житлом» 1.

Збережені розміри «житла» 2 є наступними: довжина — 2,50 м; ширина — 2,20 м; глибина — 1,10-1,20 м від «0». В плані котлован мав прямокутну форму (рис.104-105). Східна та західна стінки — з уступами, глибиною близько 0,20 м, від яких стінки котловану похило переходили у вирівняне материкове дно. Вздовж цих уступів, на глибині 0,45 м, прослідковані рештки дерев'яних плах, довжиною від 0,68 до 0,82 м (рис.102). Край західної стінки котловану простежені залишки двох видовжених стовпових ямок, розташованих на відстані 1,30 м одна від одної. Розміри стовпових ямок лежали в межах: діаметр — 0,22-0,24 м, глибина — 0,10-0,20 м. Подібну стовпову ямку виявлено поруч із західною стінкою, її діаметр — 0,30 м, глибина — 0,15 м.

Характер заповнення. Заповнення складалося із чорнозему, зі включенням вуглин, попелу, фрагментів печини, уламків кераміки та кісток тварин. Як і в попередньому випадку, на рівні виявлення згорілих плах (глибина 0,6-0,8 м) лежав прошарок вуглин (рис.102-103). Місцезнаход-

Рис. 103. Прирізка 1. «Житло» 2. Профіль заповнення під час розчистки. Вид з південного сходу.

ження цього шару подібне до залягання шару вуглин у «житлі» 1, — вірогідно, згорілої конструкції перекриття. На глибині від 0,95 до 1,00 м прослідкований тонкий прошарок суглинку, під яким, практично до дна, відзначалися сліди затьоків (рис.102; 106-107).

Знахідки. Незначні за кількістю, але доволі репрезентативні, знахідки виявлені на глибинах 0,6-1,2 м від «0», теж переважно більшістю відносяться до часу існування Давньоруської держави. До випадкових у комплексі, перевідкладених артефактів, слід віднести вінцеву частину кухонного горщика скіфського часу, з пальцево-нігтьовими защипами із зовнішнього краю та рядом наскрізних проколів під ними (рис.108:1).

Серед роменських матеріалів є лише фрагмент привінцевої частини ліпного горщика з рядом скошених вправо відбитків гусеничного штампу (рис.108:5).

Більш численними виявилися фрагменти гончарного посуду XII-XIII ст., у т.ч. — уламки вінця посудин з валикоподібним потовщенням по краю, з чітко вираженим канелюром, передвінцева частина тулуба горщика, прикрашена врізними горизонтальними лініями та ін. (рис.108:2-4).

Рис. 104-105. Прирізка 1. «Житло» 2. Загальний вигляд дослідженої частини котловану.
З півдня і південного сходу.

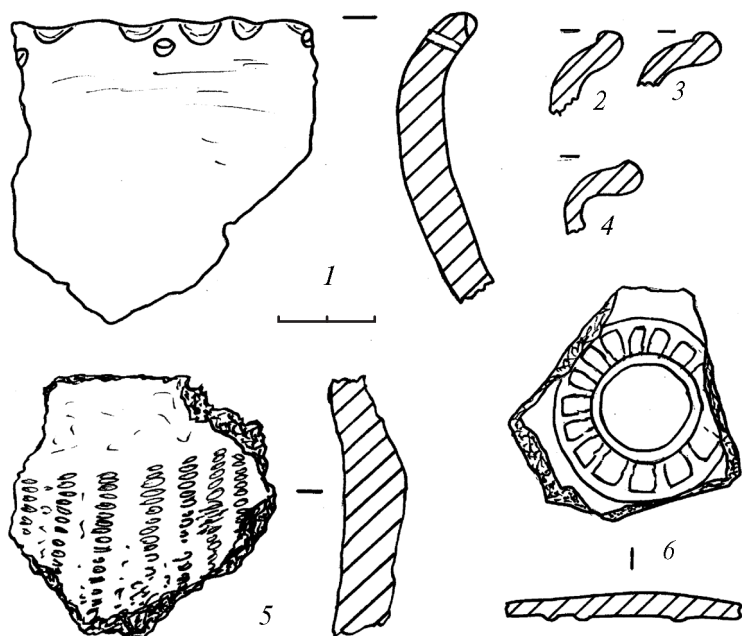
Рис. 106-107. Прирізка 1. «Житло» 2. Загальний вигляд дослідженої частини котловану. Є.С. Калашиник. З півночі.

Рис. 108. Прирізка

1. «Житло» 2.

Фрагменти
кераміки із
заповнення
котловану:
скіфського часу
(1), роменської
культури (5),
доби Київської
Русі (2-4, 6).

Найвиразнішою знахідкою став уламок дна давньоруського кружального горщика, зі слідами нагару. На зовнішній частині його дна прослідковується нанесене в рельєфі випукле тавро, у вигляді двох, вписаних одне в одне, кіл, зі вміщеними у проміжок між ними лініями-«пелюстками» або спицями (рис.108:6). Такий тип тавра є доволі поширеним (вписані «колеса зі спицями»), відомий він на багатьох пам'ятках Подніпров'я (*Моця, Орлов, Коваленко, Козловський, Пархоменко, Потапов, Покас, 1997, с.54, рис.21:1*).

Досліджений комплекс, за знахідками, можна датувати у межах початку XII ст., а більш пізні матеріали з нього, напевне, потрапили до полишеного котловану випадково.

Стосовно обох виявлених об'єктів, то, з огляду на форму й орієнтацію котлованів, їх близьке розташування, однорідний характер заповнення та речові матеріали, наявність серед вмісту котлованів кісток однієї собаки, це дозволяє розглядати їх як єдиний садибний комплекс, для наступної інтерпретації якого можемо обрати, принаймні, кілька шляхів.

У них можна вбачати залишки об'єктів господарського призначення, наприклад, подібних до господарських споруд поселення Ліскове (*Шекун, Веремейчик, 1997, с.74, рис.30*), зокрема, через наявність у заповненні значної кількості кісток тварин.

Рис. 109-110. **Перепховання** виявлених у ході досліджень останків полтавців на Миколаївській гірці. *Листопад, 2007 р.*

Певною мірою, об'єкти, індексовані як «житла» 1 і 2, нагадують споруду, досліджену В.О.Петрашенко на Західному городищі Монастирка, поблизу валу (Відейко, Терпиловський, Петрашенко, 2005, с.138, рис.3.22), яка визначена як яма-зольник.

Проте, досліджені котловани більш схожі на «холодні» підкліти ряду будівель давньоруського часу (Енукова, 2007, с.71-73, рис.83-85, 87). На таку думку схиляє факт наявності уступів, вздовж яких простежені залишки дерев'яних плах, прошарки вуглин у заповненні цих об'єктів, а також існування стовпових ямок, призначених для влаштування конструкції стін. Про належність досліджених котлованів до конструкцій, що певною мірою пов'язані з житловими спорудами, може свідчити і факт наявності у заповненні уламків печини. Саме остання точка зору більш імпонує авторам охоронних досліджень (Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008, с.75).

Рис. 111. Група учасників досліджень наприкінці робіт.
Зліва направо: О.В.Сидоренко, О.Б.Супруненко,
В.В.Лямкін, В.С.Полапа та Є.С.Калашиник.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у ході наглядових науково-рятивних археологічних робіт восени 2007 р. отримані досить цінні історичні та археологічні дані про заселення території й округи Миколаївської гірки у Полтаві від раннього залізного віку до новітньої епохи.

Цілком підтвердженим може вважатися факт використання цієї території стародавнім населенням вже за ранньоскіфського часу — у VI ст. до н.е., чому отримані матеріальні підтвердження у вигляді перевідкладених уламків керамічного ліпного посуду в ряді досліджених об'єктів різних епох. Вірогідно, що селище лісостепового землеробсько-скотарського населення ворсклинського локального варіанту скіфського часу тулилося до східних схилів Миколаївського та Мазурівського ярів, продовжуючи таким чином заселену зону більшого і давнішого сельбища на Старополтавській (Івановій) горі.

Очікуваним став результат виявлення на ділянці й матеріалів пізньороменської археологічної культури, пов'язаний з існуванням на Івановій та Інститутській горах великого поселення сіверян — майбутньої літописної Лтави. Кераміка та інші матеріали роменського часу також зустрічалися по всій дослідженій площі, позначаючи прилеглу до поселення зону розташування присадибних ділянок з городами і садками, місцями розміщення господарських споруд господ над схилами берега струмка.

Досить рідкісним для культурних нашарувань Полтави виявилось відкриття практично посеред майданчика будівництва решток давньоруської садиби XI ст., у складі двох котлованів житлово-господарських споруд і двох господарських ям. Як вже зазначалося, залишки об'єктів XI ст. на території міста збереглися досить незадовільно. Тому відкриття цієї садиби — важливий факт, що засвідчує продовження життя на Полтавському поселенні між початком XI та XII ст. Наявність на об'єктах слідів пожежі може ставити на розгляд питання щодо складної історичної обстановки на порубіжжі давньоруських земель в XI чи на початку XII ст.

Розповсюдження матеріалів XII ст. в районі Миколаївської гірки підтверджує правомірність раніше висловлених припущень про включення цієї ландшафтної домінанти до теренів розселення мешканців літописної Лтави у час перебування її в складі Переяславського князівства.

Досить важливі результати отримані й у ході археологічного вивчення об'єктів козацької доби та новітнього часу.

По-перше, локалізований церковний шинок громади Миколаївської церкви, що знаходився на місці садків між колишніми садибами по Першотравневому пров., 5 та 7. Археологічно підтверджений час його існування від початку XVIII до початку XIX ст.

По-друге, локалізований цвинтар, на наш погляд, Георгіївської церкви, поховання якого тяжіли до надсхилля, ближче до колишніх садіб за №№ 7 та 9/1 по Першотравневому провулку. До речі, отримані дані й щодо датування цього цвинтарю часом початку – другої чверті XVIII ст.

По-третє, встановлені орієнтири пошуку решток дерев'яної Георгіївської церкви кінця XVII, а, вірогідно, початку XVIII ст., які можуть призвести до відкриття місця її розташування у черговому польовому сезоні.

По-четверте, виявлене присадибне кладовище — передвісник появи цвинтаря Миколаївської церкви, — що виникло в кінці XVII ст. Матеріали одного з поховань цього некрополя (№ 4) досить виразні й порівняно рідкісні для українського пізньосередньовічного поховального обряду, складуть окрему сторінку у вивченні матеріальної культури населення полкового міста Полтави.

По-п'яте, дослідження дозволили локалізувати міську цегельню кінця XVIII – початку XIX ст., таким чином, доповнивши знання з історичної топографії Полтави початку новітнього часу.

Отримані знахідки, в тому числі досить яскраві пізньосередньовічні та деякі новітньої епохи, вже поповнили колекції Полтавського краєзнавчого музею, насамперед, новими матеріалами козацької епохи.

І, насамкінець, результати досліджень у черговий раз підтверджують закономірність збереження культурних нашарувань Полтави ряду попередніх епох під ділянками старої забудови XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Література

Артем'єв А.В. Морфометричні аспекти зубощелепної системи давніх мешканців літописної Лтави (за матеріалами поховання XI ст.) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **1999**. — № 1 (5). — С.69-72.

Артем'єв А.В., Коваленко О.В. Матеріали з некрополю на околиці форштадту полкової Полтави (з аналізом стоматологічних захворювань населення козацької доби) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **1999**. — № 2 (6). — С.54-55.

Білоусько О.А., Супруненко О.Б. Давня історія Полтавщини: Підручник для 6-го кл. загальноосвітньої школи — Полтава: Оріяна, **2004**. — 168 с.

Білоусько О.А., Супруненко О.Б., Мироненко К.М. Середньовічна історія Полтавщини: Підручник для 7-го кл. загальноосвітньої школи — Полтава: Оріяна, **2004**. — 200, 4 с.

Бучневич В. Полтавские подземелья (мины) // Полтав. губ. ведомости. — г.Полтава. — **1891**. — № 55. — С.2.

Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и ея памятниках. — Изд. 2-е, испр. и доп. — Полтава: Тип. Губ. правления, **1902**. — 440 с.

Вайнгорт Л.С. Без знания прошлого невозможно настоящее и будущее // АЗ ПКМ. — Полтава: вид. ПКМ, **1992**. — Вип.1. — С.127-128.

Вайнгорт Л.С., Ігнаткін І.О. Полтава: Історико-архітектурний нарис. — Київ: Будівельник, **1966**. — 104 с.

Вечерський В.В. Містобудівельний розвиток Полтави за доби Гетьманщини // Козацькі старожитності Полтавщини — Полтава: Криниця, **1993**. — Вип. 1. — С.26-44.

Вечерський В. Поминальник української архітектури // Пам'ятки України. — Київ, **1992**. — № 2-3. — С.65-69.

Відейко М.Ю., Терпиловський Р.В., Петрашенко В.О. Давні поселення України. — Київ, **2005**. — 190 с.

Відповіді Полтавського міського голови на запитання урядової комісії про географічне, економічне, політичне і культурне становище Полтави. Серпень 1770 р. // Полтаві — 800 років. 1174-1974: Збірник документів та матеріалів. — Київ: Наук. думка, **1974**. — С.37-43.

Гавриленко М.І. До історії археологічного відділу Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею // ПАЗ. — Полтава: Полтав. літератор, 1993. — Ч.І. — С.9-16.

Гавриш П.Я., Супруненко А.Б. Археологические памятники г. Полтавы и окрестностей // АО 1986 г. — Москва: Наука, 1988. — С.263.

Гейко А.В., Литвиненко Т.М. До питання про визначення температури випалювання посуду роменської культури // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2000. — № 1 (7). — С.47-48.

Гладыш К.В. Архитектура и памятники Полтавщины. Харьков: Прапор, 1982. — 104 с.

Гольденберг Л.А. Картографические источники о военных действиях в 1708-1709 гг. // Полтава: К 250-летию Полтавского сражения. — Москва: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 363-388. — План.

Гольденберг Л.А. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева // Города феодальной России. — Москва: Наука, 1966. — С.425-427. — План.

Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н.е. — Київ: Академперіодика, 2007. — 196 с.

Григорьев А.В. О датировке Полтавского клада // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювілейної наукової конференції. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.85-87.

Григорьев А.В. Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. — Тула: Гриф и К°, 2000. — 264 с.

Григор'єв А.В., Кулатова І.М. Нові матеріали археологічних досліджень давньоруської Лтави (за розкопками 1990 р.) // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.44-48.

Жук В.Н., Кундіренко Н.Є. Пам'ятники і меморіальні дошки Полтави: Нависки. — Харків: Прапор, 1978. — 103 с.

Зайцев А.К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. — Москва: Наука, 1975. — С.57-117.

Зарецкий И.А. Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии // Тр. ПУАК. — Полтава: изд. ПУАК, 1912. — Вып.9. — С.181-207.

Золотницький Б. Дзвіниця Миколаївської церкви у м.Полтаві // Козацькі старожитності Полтавщини — Полтава: вид. ЦОДПА, 1994. — Вип. 2. — С.111-125.

Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI-XII ст. на Київському Подолі // Археологические исследования Киева 1978-1983 гг. — Киев: Наук. думка, 1985. — С.43-108.

Енукова О.Н. Домостроительство населения Сейма и Псла в IX-XIII вв. — Курск: изд. Курского ун-та, 2007. — 220 с.

Калашиник Є.С. Деталі жіночого поховального убору XVII ст. з Полтави // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: М-ли VII міжнар. студент. наук. конф. (Чернігів, 11-13 квітня 2008 р.). — Чернігів: Сіверянська думка, 2008. — С.95-97.

Коваленко О.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Про залишки фортифікації Полтавського форштадту // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **1999**. — № 1 (5). — С.73-75.

Коваленко О.В. Про орнаментацию посуду роменської культури з Полтави // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **2000**. — № 1 (7). — С.77-80.

Коваленко О.В. Церква святого Миколи Чудотворця в Полтаві // ПЄВ. — Полтава, **2004**. — Ч.10. — С.80-89.

Козловський А.О., Ільїнський В.Є. Козацькі старожитності Пониззя Дніпра // Археологія. — Київ, **1991**. — № 4. — С.42-58.

Коринний Н.Н. Переяславская земля. X — первая половина XIII века. — Киев: Наук. думка, **1992**. — 312 с.

Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII вв.: САИ. — Москва: изд. ИА РАН, **1996**. — 256 с.

Куза А.В. Древнерусские поселения // Древняя Русь: Город, замок, село / Археология СССР. — Москва: Наука, **1985**. — С.39-93, 115-120. — Табл. 15-20.

Кулатова І. Деякі результати археологічних досліджень в історичному центрі Полтави // Третя Полтавська наукова конф. з історичного краєзнавства: Матеріали. — Полтава, **1994**. — С.11-14.

Кулатова І.М. Полкове місто Полтава: стан та перспективи археологічних досліджень // Шоста Всеукраїнська наук. конф. з історичного краєзнавства / ТД. — Луцьк: вид. ІІ НАНУ, **1993**. — С.197-198.

Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Житлово-господарські комплекси X-XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **1999**. — № 1 (5). — С.47-68.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Археологічні дослідження І.А.Зарецького в Полтаві // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», **1990**. — С.41-47. — Рис.1-2.

Курочка Вікторія. У Полтаві знайшли древні слов'янські печі // Коло. — м.Полтава. — **2007**. — 29 листопада — 5 грудня. — № 48 (284). — С.17: фото.

Кучера М.П. Переяславское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. — Москва: Наука, **1975**. — С.118-143.

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — Київ: вид. ІА НАНУ, **1999**. — 252 с.

Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — Киев: Наук. думка, **1984**. — 196 с.

Левченко Д.І., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Про один роменсько-давньоруський комплекс з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997 р.) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **2001**. — № 2 (9). — С.46-66.

Ляпушкін І.І. Старослов'янське поселення VIII-XIII ст. на території м.Полтави (за матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 р.) // АП УРСР. — Київ: вид. ІА АН УРСР, **1949**. — Т.І. — С.58-75.

Ляпушкин И.И. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р.Ворсклы и некоторые выводы из них // СА. — Москва: Изд-во АН СССР, **1951**. — Т.XV. — С.17-43.

Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, **1958**. — № 74. — 328 с.

Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, **1961**. — № 104. — 382 с.

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС. — Москва: изд. МАО, **1907**. — Т.I. — С.158-192.

Макаренко Н. Полтавский клад 1905 года // Тр. ПУАК. — Полтава: изд. ПУАК, **1908**. — Вып.5. — С.201-205. — На табл. вкл.: фото И.А.Зарецкого.

Мироненко К.М. Пізньороменське житло з посаду літописної Лтави (за матеріалами розкопок 1999 р.) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **1999**. — № 2 (6). — С.47-49.

Мироненко К.М. Елементи християнської символіки на давньоруському посуді (за матеріалами археологічних досліджень посаду літописної Лтави 1997-1998 рр.) // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава: Археологія, **1999а**. — С.30-33.

Мироненко К.М. Керамічний комплекс XIII-XV ст. з посаду літописної Лтави (питання хронології) // Проблеми історії і археології України / ТДК. — Харків: изд. ХНУ, **1999б**. — С.55-56.

Мироненко К.М. Ранньокружальна кераміка роменської культури з посаду літописної Лтави // ПА3-1999. — Полтава: Археологія, **1999в**. — С.49-55.

Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск: изд. ИА РАН, **1996**. — 159 с.

Моргунов Ю.Ю. Посульская граница: этапы формирования. — Курск: изд. ИА РАН, **1998**. — 160 с.

Моця А.П. Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв.: (по данным погребальных памятников). — Киев: Наук. думка, **1987**. — 168 с.

Моця А.П. Погребальные памятники Южнорусских земель IX-XIII вв. — Киев: Наук. думка, **1990**. — 156 с.

Моця О.П. Населення Південноруських земель IX-XIII ст.: (За матеріалами некрополів). — Київ: Київ. Академія євробізнесу, **1993**. — 160 с.

Моця О.П. Протистояння Русі Полю (за матеріалами межиріччя Сули і Сіверського Дінця) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **1999**. — № 1 (5). — С.7-10.

Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П., Козловський А.О., Пархоменко О.В., Потапов О.В., Покас П.М. Поселення X-XIII ст. біля с.Автуничі // Південноруське село IX-XIII ст. — Київ: вид. ІА НАНУ, **1997**. — С.34-69.

Низовский А.Ю. Русские форменные пуговицы. 1797-1917. — Москва: Родонит, **2008**. — 368 с.

Олександр Супруненко — археолог, історіограф, музейник і видавець: Бібліографічний покажчик / Укл. Гаврилюк Н.О. та ін. — Київ-Полтава: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, **2007**. — 164, 12 с.

Павловский И.Ф. Полтава. Исторический очерк ея, какъ губернскаго города въ эпоху управления генераль-губернаторами (1802-1856). По архивным данным, с 80 рис. и планом города. — Полтава: Электр. типо-литография быв. И.А.Дохманъ, **1910**. — 416 с.

Павловський И.Ф. Статистическія Сведенія о Полтавской губерні сто лет назад // Тр. ПУАК. — Полтава: Электр. Типогр. Г.И.Маркевича, **1906**. — Вып. 2. — Приложения. — С.59-163.

Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоботаничний спектр пізньороменського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // АЛЛУ.— Полтава: Археологія, **2002**. — № 1 (11). — С.134-137.

Полтавская битва. 1709-1909. — Санкт-Петербург: изд. Общ-ва ревнит. воен. знаний, **1909**. — 282 с. — Прил.1-13.

Попельницька О. Ювелірні вироби другої половини XVII ст. з монетно-речового скарбу з с.Лелюхівка на Полтавщині (за матеріалами НМІУ) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТО-ПІК, **2003**. — Вип.12. — С.106-109.

Приймак В.В. Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X-XI ст. у світлі досліджень літописної Лтави // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, **1999**. — С.28-43.

Приймак В.В. Регіональні особливості роменської культури // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **1999a**. — № 1 (5). — С.11-19.

Приймак В.В. Формування територіальної структури давньоруських пам'яток на північному сході Лівобережної України // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Мат-ли наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. — Чернігів: Сіверянська думка, **1997**. — С.109-114.

Приймак В.В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини. — Полтава: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, ІКЗ «Більськ», **2007**. — 180 с.

Приймак В.В., Супруненко О.Б. Полтаві 825 / 1100 років // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **1998**. — № 1-2 (3-4). — II с. обкл.

Про відзначення 1100-річчя міста Полтави / Розпорядження Президента України від 22 лютого 1999 р., № 37/99-рп // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **1999**. — № 1 (5). — 2 с. обкл.

Пуголовок Ю.О. Елементи житлово-господарської забудови посаду літописної Лтави пізньороменської доби (варіант реконструкції) // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. — Одеса: вид. Одеськ. НУ, **2002**. — Т.3. — С.184-186.

Пуголовок Ю.О. Пізньороменське житло літописної Лтави (варіант реконструкції) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **2002a**. — № 1 (11). — С.91-93.

Пуголовок Ю.О. Регіональні особливості роменського житла X — XI ст. (за матеріалами Лтави). // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. — Суми: вид. Сум. ДПУ, **2003**. — С.48-50.

Пуголовок Ю.О. Зернові ями з посаду літописної Лтави // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. — Донецьк: вид. Дон. НУ, 2004. — Т.4. — С.52-53.

Пуголовок Ю.О. Роменська садиба як структурна одиниця забудови сіверянського поселення (на матеріалах літописної Лтави) // Середньовічні старожитності Південної Русі-України / ТД. — Чернігів: Сіверянська думка, 2004а. — С.104-106.

Пуголовок Ю.О. До питання про ідентифікацію зернових ям з посаду літописної Лтави X — XI століть // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький: вид. Пер.-Хм. ДПУ, 2005а. — Вип.16. — С.234-236.

Пуголовок Ю.О. Садиба літописних сіверян (за матеріалами розкопок у Полтаві). — Полтава: Археологія, 2005. — 48 с.

Пуголовок Ю.О. Про планування посаду літописної Лтави у X — на поч. XI ст. // Середньовічні старожитності Південної та Східної Європи / ТД. — Чернігів: Сіверянська думка, 2007. — С.143-147.

Пуголовок Ю.О. Житло роменської культури на посаді літописної Лтави // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2008. — № 1-2 (23-24). — С.54-61.

Пуголовок Ю.О. Опалювальні пристрої роменського часу (за матеріалами розкопок у Полтаві 1997-1998 рр.) // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи / ТД. — Чернігів: Сіверянська думка, 2008а. — С.163-165.

Родионов А.М. Марки русского фарфора: Практическое руководство для собирателей. — Киев: ИД «Стилос», 2005. — 288 с.

Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПДМ, 1928. — Т.1. — С.29-62.

Рудинський М.Я. Архітектурне обличчя Полтави. — Вид. 2-ге, репр. / За ред. Вайнгорта Л.С., Супруненко О.Б. — Полтава: Метоп, 1992. — 35+VIII с.

Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. — Москва: Наука, 1982. — 592 с.

Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів: Слово, 1993. — 304 с.

Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). — Москва: Наука, 1981. — 196 с.

[Сидоренко Г.О.] Полтавська область // Археологічні пам'ятки Української РСР: (Короткий список). — Київ: Наук. думка, 1966. — С.259-276.

Сидоренко Г.О. Розкопки в Полтаві на Червоній площі // ПАЗ. — Полтава: Полтав. літератор, 1993. — Ч.І. — С.26-28.

Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — 108, 2 с.

Степанович С.П., Супруненко О.Б. Останній польовий сезон Микити Стана // ПАЗ. — Полтава: Полтав. літератор, 1994. — Ч.ІІ. — С.21-25.

Супруненко А.Б. Исследования на Полтавщине // АО 1983 г. — Москва: Наука, 1985. — С.361-362.

Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г.Полтава и окрестностей: Каталог. — Полтава: изд. ПКМ, УТОПИК, 1988. — 24 с.

Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, **1991**. — С.23-43.

Супруненко О.Б. Перший графічний документ у історії Полтави // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювілейної наукової конференції. — Ч. 3: Краєзнавство Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, **1991а**. — С.14-16.

Супруненко О. Пам'ятки археології в межах Полтави // Добромисл. — Полтава: Полтав. літератор, **1993**. — № 2 (3). — С.88-94.

Супруненко О.Б. Диканський скарб 1953 року // ПАЗ. — Полтава: Полтав. літератор, **1994**. — Ч.ІІ. — С.152-158.

Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології території м.Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, **1998**. — 157 с.

Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки на території Полтави // Полтава. Історичний нарис. — Полтава: Полтав. літератор, **1999**. — С.9-16.

Супруненко О.Б. До локалізації давньоруських центрів Нижнього Поворскля // Проблемы истории и археологии Украины / Тез. докл. науч. конф. — Харьков: изд. ХИАО, **1999а**. — С.58-59.

Супруненко О.Б. Літописна Лтава (до 1100-річчя міста Полтави — за даними археологічних досліджень) // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, **1999б**. — С.9-27.

Супруненко О.Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **1999г**. — № 1 (5). — С.20-30.

Супруненко О.Б. Музейник та археолог Микита Стан: доля і війна // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **2003**. — № 2 (14). — С.14-22.

Супруненко О.Б. До укладання реєстру пам'яток археології території міста Полтава // Охорона та дослідження пам'яток археології. — Полтава: Вид-во «Фірма «Техсервіс», **2006**. — С.9-11.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Мироненко К.М., Приймак В.В. Розкопки у Полтаві // АБУ 1997-1998 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, **1998**. — С.147-148.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Розкопки в Полтаві. Першотравневий проспект: посад літописної Лтави. — Буклет. — Полтава: Археологія, **1998**. — 6 с.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997-1998 рр.) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **2001**. — № 1 (9). — С.52-76.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Дослідження на Миколаївській гірці у Полтаві // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **2008**. — № 1-2 (23-24). — С.70-79.

Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. — Київ-Полтава: Археологія, **2004**. — 82, 2 с.

Сухобоков О.В. Славяне Дніпровського Левобережжя (роменская культура и её предшественники). — Киев: Наук. думка, **1975**. — 168 с.

Сухобоков О.В. Население бассейнов Псла, Ворсклы и Северского Донца в эпоху Киевской Руси // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: [Первый] Областной научно-практический семинар / ТД. — Полтава: изд. ПКМ, **1988**. — С.36-37.

Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. (за мат-лами археологічних досліджень 1968–1989 рр.). — Київ: Наук. думка, **1992**. — 216 с.

Ткаченко О.М., Яремченко В.А. Вивчення археологічних об'єктів козацького часу у Полтаві (за матеріалами досліджень 2007 р. по вул. Конституції, 13) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **2008**. — № 1-2 (23-24). — С.110-116.

Толочко П.П. Переяславське князівство // Історія Української РСР. — Т.1: Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму. — Київ: Наук. думка, **1977**. — Кн.1. — С.361-367.

Толочко П.П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. — Киев: Наук. думка, **1987**. — 248 с.

Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — Киев: Абрис, **1999**. — 200 с.

Толочко П.П. Про 1100-літній вік Полтави: Історична довідка // ПА3-1999. — Полтава: Археологія, **1999а**. — С.5-6.

Третьяков П.М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскла // Археологія. — Київ: Вид-во АН УРСР, **1947**. — Т.1. — С.123-140.

Шекун О.В., Веремейчик О.М. Поселення Ліскове у верхів'ях р.Білоус // Південноруське село IX–XIII ст. — Київ: вид. ІА НАНУ, **1997**. — С.69-98.

Шинаков Е.А. «Восточные территории» Древней Руси в конце X – начале XIII вв. // Археология славянского Юго-Востока: Мат-лы к межвузовской научной конференции. — Воронеж: изд. Воронеж. пед. ин-та, **1991**. — С.82-93.

Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков: Изд-во ХГУ, **1962**. — 403 с.

Щербаківський В. Провідник по археологічному відділу Полтавського Народного Музея з коротким описом передісторичного життя на Полтавщині. — Полтава, **1919**. — IV, 25 с.

Ярошенко Галина. Перші поселенці мешкали не в напівземлянках... // Вечірня Полтава. — м.Полтава. — **2007**. — 20 грудня. — № 51. — С.10: фото.

Архівні джерела

Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону ІА АН УРСР за 1971 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — **1971/17а**. — № 5994. — 74 арк.

Дело о расширении церкви св. Николая в Полтаве, 1852 г. // РДІА СПб. — Ф. 218. — Оп. 4. — Спр. 2308. — Арк. 10-13.

Золотницький Б.І. Звіт про дослідження руїн дзвіниці Миколаївської церкви XVIII ст. у м. Полтава. **1995** р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 65. — 23 арк.

План губернского города Полтавы **Василия Хатова, 1819 г.** // РНБ. — Инв. № 12042. — 1 арк.

План Полтавы, 1852 г. // РДІА СПб. — Ф.1293. — Оп. 165. — Спр.368. — Арк.8.

Планы Полтавы середины XIX ст. // РДІА СПб. — Ф.1293. — Оп. 165. — Спр.368. — 12 арк.

Румянцевская генеральная опись Малороссии. 1765-1769 гг.: Показания жителей в городе Полтаве разного звания людей ревизорам поданные на их владения. 1765 г. // ЦДІАУ. — Ф. 57. — Оп. 2.— Спр.1. — 317 арк.

Супруненко А.Б. Отчет о разведках и охранных раскопках на территории Полтавской области разведотряда Полтавского краеведческого музея в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1983/63. — Спр. 20969-20970. — 69 арк., 61 табл. іл.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського фортштадту — посаду літописної Лтави в 1997 році // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1997/109.— Ч.1.— 45 арк., 129 рис., 78 арк.; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.150. — 125, 98 арк.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Звіт про наглядові археологічні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі у м.Полтава в 2007 р. (Першотравневий просп., 15 — Першотравневий пров., 5) // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 494. — 165 арк.

Супруненко О.Б. Звіт за проведення наукової археологічної експертизи земельної ділянки під спорудження закладу громадського харчування у Мазурівському яру, по вул. Леніна, 34-А у м.Полтава навесні 2008 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.511. — 30 арк.

ДОДАТКИ

Журавльов О.П.

ОСТЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ДОСЛІДЖЕНЬ ДІЛЯНКИ ПОСАДУ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ ПО ПЕРШОТРАВНЕВОМУ ПРОВУЛКУ В ПОЛТАВІ

«Житла» 1 і 2 (давньоруський час, XI – поч. XII ст.). Бик свійський — 41 кістка від 2-х дорослих особин. Вівця та коза — 1 кістка від 1-ї молодшої особини. Свиня свійська — 5 кісток від 1-ї молодшої, 1-ї напівдорослої та 1-ї дорослої особин. Кінь свійський — 12 кісток від 1-ї напівдорослої та 1-ї дорослих особин (за нижньою щелепою один із них — самець). Собака свійський — 15 кісток від 2-х дорослих особин (оскільки підбиралися кістки собак з «жител» 1 та 2, ці два об'єкти мають розглядаються як єдиний комплекс). Кабан дикий — 3 кістки від 1-ї напівдорослої особини. Лось — 1 кістка від 1-ї дорослої особини.

Не визначено — 1 фрагмент кістки ссавця.

Яма 3 (давньоруський час, XI ст., з матеріалами XII ст. у верхній частині заповнення). Бик свійський — 8 кісток від 1-ї напівдорослої та 1-ї дорослої особин. Кінь свійський — 2 кістки від 1-ї дорослої особини. Собака свійський — 172 кістки від 1-ї молодшої та 3-х дорослих особин. Крім того, в одній з собак знайдені 2 кістки від утробної особини, тобто, до ями була скинута вбита (померла) вагітна самка. Не визначено — 2 фрагменти кісток ссавців.

Досить цікавим є той факт, що виявлені дві кістки (плечова та променева) собак, зі слідами значної патології (у плечовій кістці зовсім пошкоджено остеопорозом нижню частину, а в променевої — верхню). Це може свідчити про піклування хазяїв за конкретну тварину, мабуть її улюбленицю, яку тримали навіть хворою та нездатною нормально ходити.

Рис. 112. За визначенням кісток тварин з розкопу — археозоолог, канд. іст. наук О.П.Журавльов.

Каськова Л.Ф., Артемьев А.В.

**РЕЗУЛЬТАТЫ АНТРОПО-ОДОНТОЛОГИЧЕСКОГО
АНАЛИЗА КОСТНЫХ ОСТАНКОВ XVII-XVIII вв.
ИЗ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПОК
НА НИКОЛАЕВСКОЙ ГОРКЕ В 2007 г.**

Введение.

Сотрудничество археологов, антропологов и медиков на месте раскопок — важный момент в успешном проведении исследований. Первичная полевая антропологическая обработка в кратчайшие сроки помогает провести определение пола, возраста, роста погребенных людей. Вместе с анализом одонтологического материала, в лабораторных условиях (предварительном и заключительном исследовании) создаются предпосылки для более точных заключительных выводов. Присутствие антрополога на раскопе при эксгумации позволяет уточнить многие элементы идентификации личности, установить принадлежность костей тому или иному отделу скелета и пр., избежать работ, которые пришлось бы проделать в лабораторных условиях (Козак, Шульц, 2006, с.77-100).

В приложении проведена попытка установления времени погребения людей по патологическим образованиям, обнаруженным в костях и их фрагментах.

Материалы и методы.

Материалы. Сохранность антропологического материала может быть классифицирована как удовлетворительная, но некоторые костяки сильно фрагментированы. Отдельные объекты анализа неполные.

Методы. Проводилась идентификация личности по признакам принадлежности костей одному или нескольким индивидам, идентификация и реставрация зубов.

Подробно рассматривались вопросы идентификации половой принадлежности (применены описательные схемы морфологических половых признаков в посткраниальном скелете, краниуме, зубах) (Дмитренко, Краюшкин, Сапин, 2000, 193 с.), определения возраста (анализировались сроки зарощения черепных швов, маркеры костного возраста — структура внутреннего и наружного слоев костей) (Найнис, Лукошевичуте, Госите, 1947 с.43-49; Рубежанский, 1978, 93 с.), по возможности, применялась шкала стертости зубов (Пашкова, 1963, с.42-43).

В большинстве случаев установлены половая и возрастная категории, особенности физического состояния объектов исследования, чему помогали одонтологический и медицинский анализ сохранившейся зубочелюстной системы погребенных.

Применен комплекс медицинских, антропологических, собственно одонтологических, судебно-криминалистических методов.

Попутно, определялись особенности развития плотных материй индивидов, с помощью медико-стоматологического анализа регистрировались патологические отклонения в костях и зубах, описывалось физическое состояние погребенных лиц. Классификация нозологических единиц, обозначение патологических отклонений, отделов скелета и зубов подается согласно последних требований медицины, по международным номенклатурам Всемирной организации здравоохранения (далее — ВОЗ).

Это позволило несколько расширить круг представлений об изучаемых индивидах.

Полученные результаты.

Погребение 1. Для анализа предоставлен практически полный скелет человека, сохранившийся в анатомическом порядке. Однако в результате перекопов (при проведении строительных работ прошлых столетий) костяк поврежден (и, видимо, неоднократно). Отсутствует мозговая и часть лицевого отделов черепа (хорошо сохранилась нижняя челюсть), части нижних конечностей. Имеются только фрагменты обеих бедренных костей. Материал позволяет провести полный объем необходимых антропологических, анатомических, медицинских измерений и заключений.

Пол. Уже по предварительным заключениям (на месте раскопок) можно было вынести заключение, что это мужчина. Половые признаки выражены хорошо, несмотря на почтенный возраст исследуемого объекта (о чем сообщено ниже). Все имеющиеся маркеры показывают, что погребенный был мужчиной.

Возраст человека на момент смерти составлял 50-55 лет.

Удалось установить *рост*.

Итак, погребение 1 принадлежало *мужчине, 50-55 лет, рост* которого составлял *160,0-164,0 см*.

Установленные особенности. Отмечается остеопороз позвонков в области поясницы. Это обстоятельство свидетельствует о малой подвижности человека в час, близкий к смерти. Можно утверждать, что поворот

туловища вызывал неудобства, трудность, а может и болевые ощущения (Радочин, Бассалыго, 2006, с.271-298).

Выявлены прижизненные утраты зубов, в результате осложнений кариеса. Имеются расплавленные корни зубов (свидетельство гнойных воспалительных процессов). Зубы обоих боковых сегментов нижней челюсти (от 36 до 38 и от 45 до 48, включительно) утрачены задолго до смерти. Об этом свидетельствует значительная вторичная деформация, обнаруженная в челюсти. Сохранились только корни 35 зуба со следами гнойных осложнений, как результат действия кариозного процесса.

Зубные отложения фиксируются на всех зубах, в виде тонкой линии (Артемьев, 2002, с.59-65). Сохранившиеся органы жевания фронтального ряда нижней челюсти — без видимой патологии.

Такие патологические процессы в зубочелюстной системе (гнойное расплавление, значительные разрушения зубной ткани), видимо, свидетельствуют о проживании индивида в финальный период *позднего средневековья* (первая половина XVIII в.). Ранее нами подобные явления не обнаруживались у представителей населения, обитавшего на территории Полтавы в более ранние периоды истории. Масштабные разрушения зубочелюстной системы не характерны для указанного региона вплоть до наступления эпохи позднего украинского средневековья.

Погребение 2. Для анализа сохранился почти полный скелет человека. Отсутствовали только кости нижних конечностей, которые могли быть утрачены как следствие ампутации (что не исключается), так и во время боевых действий или несчастного случая.

Пол. Признаки полового диморфизма мужские.

Возраст. Определение периода жизни, в котором находился человек к моменту смерти, может быть установлено по многим показателям. К примеру, стирание зубов затронуло дентин, что позволяет утверждать о возрасте в 35-40 лет. Этому же возрасту соответствуют признаки зарощения черепных швов, костный возраст, признаки, которые могут быть выделены при анализе внутреннего вещества костей (спонгиозного и губчатого).

Рост. Несмотря на отсутствие костей ног, удалось определить рост, который составлял 155,0-160,0 см.

Погребение 2 принадлежало *мужчине 35-40 лет, ростом 155,0-160,0 см.*

Установленные особенности. Патологии в костях не выявлено.

На момент смерти сохранились все зубы. Отмечен остеопороз в области костных лунок всех зубов, как отражение влияния патологического процесса, который носит название пародонтоз — генерализиро-

ванная форма. Обнаружены зубные отложения (камни) на всех зубах, в виде «нависающего кома», что, по-видимому, и стало причиной указанной пародонтопатии.

Генерализированные формы пародонтозатакже, видимо, характерны для периода *казачества* и ранее этого периода не выявлялись нами, в частности, на материалах, происходящих с территории Полтавы.

Погребение 3. В стратиграфическом положении перекрывало и частично разрушило погребение 2.

В анализе костяк ребенка до 11 лет. Такой вывод можно было сделать предварительно, по отсутствию синостоза диафизов и эпифизов. Соответственно, скелет сохранился фрагментарно.

Половые признаки, по причине молодости объекта 3, определить затруднительно.

Возрастной интервал жизни соответствует 5-6 годам. Это обстоятельство может быть выделено по срокам закладки и формирования зубов. Зубы 16, 26, 36, 46 прорезались незадолго до смерти.

Погребение 3 детское, это *ребенок 5-6 лет*.

Установленные особенности. Патологии, зубной налет не определены — развитие костных тканей в пределах физиологической нормы.

Погребение 4. В погребении в области черепа выявлены остатки металлизированной ткани женского головного убора, бронзовые и серебряные пуговицы, отпечатки и окислы от которых отмечены на костях.

Предоставлен полный костяк. Не сохранился участок правой нижней челюстной кости, соответствующий зубам от 44 до 48. Отсутствовала (рассыпалась) левая большеберцовая кость.

Пол. Половые признаки женские, что установлено, несмотря на пожилой возраст объекта 4.

Возраст. Все возрастные показатели указывают на возрастную границу — 50-60 лет.

Рост. Установлен рост — 150,0-154,0 см.

Погребение 4 принадлежало *женщине 50-60 лет, 150,0-154,0 см ростом*.

Установленные особенности. В костях патология отсутствует.

При жизни были утрачены зубы — 38-34 включительно (по-видимому, результат разрушительного действия различных проявлений кариозных осложнений). Вторичная деформация свидетельствует в пользу давней утраты зубов в этом сегменте челюстей.

Зубные наслоения в виде «тонкой линии».

Сопоставление возраста и заболеваемости свидетельствует о жизни женщины в историческом периоде, не ранее конца XVII — начала XVIII вв.

Погребение 5 (перекоп). Для изучения представлены кости рук, ног и ребер, некоторые со старыми зазубринами от лопаты XIX в., отдельные зубы взрослого человека.

Обнаруженные кости принадлежат скелету женщины 50-60 лет, ростом 150,0-154,0 см. Патологии, особенностей в костной ткани не отмечено.

Погребение 6. Анатомические препараты, принадлежащие одному взрослому индивиду. Состояние остеологических материалов не позволяет определить *рост*.

Пол. Большинство признаков женского происхождения.

Возраст. Определен по большинству признаков, — 55-60 лет.

Объект 6 — *женщина* в возрасте 55-60 лет.

Погребение 6а. Предоставлен полный набор анатомических препаратов, принадлежащих одному взрослому индивиду. Состояние остеологических материалов не позволяет определить его *рост*.

Пол. Большинство признаков — мужского происхождения.

Возраст. 55-60 лет.

Объект 6а — *мужчина*, в возрасте 55-60 лет.

Установленные особенности. Выявлен остеопороз позвоночно-го столба, поясничного отдела — как подтверждение дегенеративно-дистрофических процессов. Это обстоятельство вызывало определенные неудобства при жизни у погребенного.

При жизни человека утрачены правый и левый боковые ряды зубов нижней челюсти, соответственно от 38 до 36, и от 46 до 48 включительно. Такой факт вероятен при осложнениях кариозного характера или, возможно, травматического происхождения. Первое более вероятно по ряду причин: время получения патологии; возрастной интервал, в котором пребывал объект № 6; период истории, в котором жил человек; синхронность появления; состояние костной ткани челюсти и т.д. И это обстоятельство наводит на исторический отрезок времени проживания человека — финальную эпоху позднего украинского средневековья.

Зубной налет в виде «тонкой линии» на всех зубах.

Погребение 7. В анализе — фрагмент правой бедренной кости ребенка. Диафизы и эпифизы не срослись.

Все это с уверенностью свидетельствует, что возраст ребенка — 9-10 лет.

Итак, это *ребенок 9-10 лет*.

Установленні особливості. Заболеваний, відхилень від фізіологічної норми розвитку не відмічено.

Пограблення 8. Фрагменти кістяка дитини. Скелет представлений дуже фрагментованими кістками. Не збереглося ні однієї кістки довжину 5 см.

Визначаючими стали ознаки, почерпнуті в зубній системі. Прорезалися тільки фронтальні (медіальні — центральні) молочні різці верхньої щелепної — 51, 61, згідно нумерації зубів по градації ВОЗ.

Вік. Терміни прорезування молочної смені вказують на вік — 6-8 місяців.

Об'єкт 8 — дитина 6-8 місяців життя.

Установленні особливості. Патології, відхилень від норми не виявлено.

Пограблення 9 — не досліджувалося.

Об'єкт 10. Зруйновані ремонт каналізації пограблення погоста Георгіївської церкви по просп. Первомайському, 13а. Случайна знахідка, зроблена школярами.

Представлено три фрагменти (лобні кістки) черепів трьох людей. Фрагменти умовно розділені і пронумеровані в аналізі як об'єкт (череп) № 10А, об'єкт (череп) № 10Б, об'єкт (череп) № 10В. Очевидно, виявлені в різних місцях: ґрунт, збережений на фрагментах кісток, ступінь збереженості кісткової тканини різні.

Об'єкт (череп) № 10А. Форма надбровних кісток, очниця відповідають морфологічному *половому ознаку* у жінок. По ступеню зарощення збережених швів краніума жінка знаходилася в *віці* 50-55 років.

Т.о., череп № 10А належав *жінці 50-55 років*.

Об'єкт (череп) № 10Б. Форма надбровних дуг, очниця по чоловічому *половому морфологічному типу*. *Віковий інтервал (вікова межа) життя* по ознакам зарощення швів черепа — 25-30 років.

Т.о., череп № 10Б належав *чоловіку 25-30 років*.

Об'єкт (череп) № 10В. Морфологічно форма дуг надбровья вказує на жіночі *полові ознаки*. *Вік* — 55-60 років.

Т.о. череп № 10В належав *жінці 55-60 років*.

Установленные особенности. Несмотря на престарелый возраст двух объектов, исследованные половые признаки выразительны. Отклонений, нарушений в развитии не установлено.

Обсуждение полученных результатов и некоторые предварительные выводы.

Идентифицировано 12 индивидов.

Выявленная патология целиком и полностью (по характеру, виду, степени, проявлениям, форме, течению, локализации, глубине и т.д.) соответствует тем поражениям, которые возникали у жителей Полтавского микрорегиона в XVII-XIX вв. В результате проведенных нами наблюдений и их анализа установлено, что такие же особенности костяков и патологии обнаруживались при медико-антропологическом анализе костных останков людей исключительно эпохи позднего средневековья и нового времени (Супруненко, Кулатова, Левченко, Приймак, 1997-зв., 125 арк.; Супруненко, Коваленко, Мироненко, Приймак, 1998-зв., 65 арк.; Супруненко, Мироненко, Приймак, Коваленко, 1998-зв., 44 арк.; Артемьев, 1999, с.103-107; 2001, с.150-154; 2003, с.53-57; 2004, с.159-164; Артем'єв, Коваленко, 1999, с.54-55; Супруненко, Артем'єв, Белько, Коваленко, Кулатова, 2000-зв., 71 арк.; Артем'єв, Хміль, 2003, с.119-123; Артем'єв, Мироненко, Супруненко, 2004, с.68-73). В более ранние эпохи появление подобных болезней маловероятно, видимо, они могли проявляться только в небольшой степени распространения.

Интересно, что установлен возрасты либо детского периода жизни людей (трое детей), либо пожилого и старческого (семь человек), лиц среднего (зрелого) возраста не много (двое). Женщин — пятеро, мужчин — четверо.

Литература

Артемьев А.В. Антропологические материалы христианских захоронений XVII-XVIII вв.: состояние зубочелюстной системы // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава: «Археологія», 1999. — С. 103-107.

Артемьев А.В. Морфометрические показатели позднесредневекового населения Полтавы (по материалам раскопок кладбища XVII — начала XIX вв. у Свято-Успенского собора) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 2 (10). — С. 150-154.

Артемьев А.В. Застывшие моменты жизни // ДентАрт. — Полтава, 2002. — № 2. — С. 59-65.

Артем'єв А. О погребении кочевника на месте возрождения Свято-Успенского собора в Полтаве // Полтава: Архітектура, історія, мистецтво / Матеріали ІІ наукової конференції «Вайнгортівські читання», грудень 2003 р. — Полтава: вид. Полтав. нац. тех. ун-ту, **2003**. — С. 53-57.

Артем'єв А. Антропологічні матеріали з розкопок Свято-Успенського собору у Полтаві // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, **2004**. — Вип. 13. — С. 159-164.

Артем'єв А.В., Коваленко О.В. Матеріали з некрополю на околиці форштадту полкової Полтави (з аналізом стоматологічних захворювань населення козацької доби) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **1999**. — № 2 (6). — С. 54-55.

Артем'єв А.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Обстеження золотоординських пам'яток на Полтавщині // АБУ 2002-2003 рр. — Київ: Шлях, **2004**. — С. 68-73.

Артем'єв А., Хміль О. Про фізичний стан населення Слобожанщини XVII-XVIII ст. (медико-антропологічний аналіз кісткових матеріалів із некрополю біля с. Мохнач) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, **2003**. — Вип. 12. — С. 119-123.

Дмитренко С.В., Краюшкин А.И., Сапін М.Р. Анатомия зубов человека. — Москва-Нижний Новгород, **2000**. — 193 с.

Козак Л.Д., Шульц М. Людські жертвоприношення у зольниках Більського городища // Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). — Київ: Шлях, **2006**. — С. 77-100.

Найнис И.И., Лукошевичуте Я.И., Госите Г.А. Исследования верхней части бедренной кости человека в судебно-медицинском отношении // Труды Каунасского медицинского института. — Каунас, **1947**. — № 2. — С. 43-49.

Пашкова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии // Определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. — Москва: Медгиз, **1963**. — 154 с.

Радочин В.Ю., Бассальго О.А. Результаты исследования антропологического материала из некрополя Эски-Кермена // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Вип. XII. — Симферополь, **2006**. — С. 271-298.

Рубежанский А.Ф. Определение по костным останкам давности захоронения трупа. — Москва: Медицина, **1978**. — 93 с.

Супруненко О.Б., Артем'єв А.В., Белько О.О., Коваленко О.В., Кулатова І.М. Звіт про охоронні дослідження в зоні реконструкції та спорудження нового корпусу Полтавського облуправління Національного банку України в 1998-1999 рр. (м. Полтава) // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Полтава, **2000-зв.** — Спр. 211. — 71 арк.

Супруненко О.Б., Коваленко О.В., Мироненко К.М., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави 1998 р. (м. Полтава). — Додаток 1 (Авт. Артем'єв А.В.) // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Полтава, **1998-зв.** — Спр. 209. — 65 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави у 1997 р.

(м. Полтава) // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Полтава, **1997-зв.** — Спр. 150. — 125 арк.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Приймак В.В., Коваленко О.В. Щоденники досліджень на посаді літописної Лтави (Першотравневий просп.) у 1998 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Полтава, **1998-зв.** — Спр. 210Е. — 44 арк.

Маєвська С.В.

ГОЛОВНИЙ УБІР ЗАМОЖНОЇ МІЩАНКИ З ПОХОВАННЯ НА МИКОЛАЇВСЬКІЙ ГІРЦІ

Під час дослідження поховання 4 кінця XVII ст. виявлені залишки текстилю двох типів, що знаходилися під і на кістках черепа жінки похилого віку. Причому, верхня тканина — парча, огортала всі кістки, тобто, практично всю голову похованої, крім обличчя, в кілька шарів. Такі ж рештки тканини лежали біля підборіддя і щік. Залишки іншої — напівшерстяної тканини знайдені в дрібних фрагментах лише на черепній коробці жінки. Причому верхня тканина, з металізованою ниткою у складі, була драпірована поверх іншої тканини.

Виходячи з цього, головний убір жінки козацької епохи мав складну конструкцію, з великою кількістю драпіровок. Все це нагадує хустку з очіпком під нею.

Фрагмент шерстяної тканини розміром 0,4 x 0,9 см світло-брунатного кольору, неправильної форми, досліджений в органолептичній лабораторії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Встановлено, що краї тканини деструктуровані, слідів обробки немає. Механічних пошкоджень іншого характеру також не виявлено.

Окремі нитки основи спалені при органолептичному дослідженні. Під час спалювання відчувався запах паленого паперу, а вміщений у дим лакмусовий папірець вказував на кислу реакцію. Це дозволяє припустити рослинне походження ниток основи.

Характеристика волокна.

Мікроскопічне дослідження виявило, що тканина має просту структуру: як текстилю, так і пряденої нитки.

Різниці між нитками основи і піткання не виявлено.

Волокна нитки матові, нитка I-го порядку, S-кручення, з кроком у 2 обороти в 1 см нитки. Тонина нитки — 0,6 мм.

Характеристика текстилю.

Переплетення — 1x1, з вільним розміщенням ниток піткання та основи, що зумовлює такі можливі характеристики готової тканини:

- *Стійкість проти механічного зминання* (низька), зумовлена вільним розміщенням ниток;

- *Гігроскопічність* (висока), зумовлена біохімічними властивостями волокон рослинного походження;
- *Усадка тканини* (висока), викликана наявністю кручення нитки основи, що стає причиною її достатньо високої пружності під час натягування основи на станку, і високою пружністю самих рослинних волокон;
- *Осипуваність необробленого краю* (середня), причиною чого є достатнє зчеплення ниток основи і п'іткання між собою, викликане особливостями волокна.

Щільність тканиня (*основа x п'іткання*) — 16 x 24 ниток (*Давидан, 1981, с.100-113*).

Щодо волокон кромки, то вони відрізняються від волокон основної частини тканини. Волокна нитки основи матові, I-го порядку, S-кручення, з кроком кручення в 2 обороти на 1 см нитки. Тонина нитки основи — 0,4 мм.

Волокна нитки п'іткання матові, нитка I-го порядку, S-кручення (*Сидоров, 1930, 12 с.*). Тонина нитки п'іткання — 0,3 мм.

Як вже зазначалося, на черепі похованої збереглися численні фрагменти парчевої тканини. На краще збережених з них чітко простежується просте полотняне переплетення, з тонкою шовковою ниткою в основі і товщою металізованою у п'ітканні. Відповідно до різної товщини ниток основи і п'іткання, спостерігається й певне порушення числового співвідношення кількості ниток у квадраті 1x1 см: 55x60 шовкових ниток на 30-35 металізованих. Шовкові нитки не збереглися й їх положення можна встановити тільки за залишками на металі. Натомість металізо-

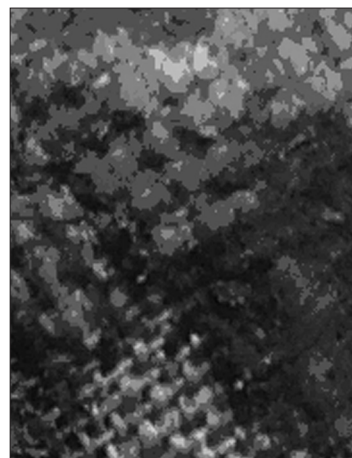

Рис. 113. Фрагмент напівшерстяної тканини.

Збільшення у 32 рази (виконане за допомогою бінокулярного мікроскопа МБС – 10).

вані нитки збереглися повністю і порівняно легко піддаються аналізу, щоправда, не відокремлюються і кришаться. Тому, на жаль, через стан збереження матеріалу встановити техніку виготовлення металізованої нитки в польових умовах, без лабораторних досліджень, не було можливості.

Візуально визначається ледь прослідковане Z-подібне кручення нитки. Тонина нитки — 0,32-0,35 мм, при надзвичайно щільній структурі плетення. Відбитки добре помітні, розміщені хаотично. Тканина дрібноволокниста, простого полотняного переплетення, нещільної структури.

З огляду на результати дослідження решток головного убору можна стверджувати, що його конструкція нагадувала традиційний *очінок* м'якої форми, поверх якого була драпірована *хустина* чи прямокутне полотнище з парчевого текстилю (*Стамеров, 1978, с.160; Ніколаєва, 1996, с.60, Калашикова, 1986, с.112-132*).

На шиї біля плеча драпіровка заколювалася, можливо, шпилькою, виготовленою з погнутої голки. Вушко голки могло бути основою голівки з ниток, воску або сургуча (*Стамеров, 1978*). Причина застосування такої шпильки — у жорсткості тканини, що погано зав'язувалася під підборіддям.

Література

Давидан О.И. Ткани Старой Ладоги // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. — Ленинград: Аврора, **1981**. — Вып. 22. — С. 100-113.

Калашикова Н.М. Одежда украинцев XVI-XVIII вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы. — Москва: Наука, **1986**. — С. 112-132.

Матейко К.І. Український народний одяг. — Київ: Наук. думка, **1977**. — 145 с.

Ніколаєва Т.М. Історія українського костюма. — Київ: Либідь, **1996**. — 173 с.

Стамеров К.К. Нариси з історії костюмів: У 2-х ч. — Київ: Мистецтво, **1978**. — Ч.1. — 243 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ — Археологічні відкриття в Україні, Київ
АЗ ПКМ — Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АН УРСР — Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки, Київ
АП УРСР — Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ
АС — Археологический съезд
ВОЛЗ — волоконно-оптична лінія зв'язку
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ — Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної Академії наук України, Київ
ДПУ — Державний педагогічний університет
ІА НАНУ — Інститут археології Національної Академії наук України, Київ
ІКЗ — Історико-культурний заповідник
ІІ НАНУ — Інститут історії Національної Академії наук України, Київ
ІА РАН — Інститут археологии Российской Академии наук, Москва
МАО — Московское археологическое общество, Москва
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР, Москва
НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України, Київ
НА ЦОДПА — Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології, Полтава
НУ — Національний університет
НМІУ — Національний музей історії України, Київ
ПДМ — Полтавський державний музей, Полтава
ПЄВ — Полтавські єпархіальні відомості, Полтава
ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей, Полтава

- ПУАК — Полтавская учёная архивная комиссия, Полтава
РГИА СПб. — Российский государственный исторический архив,
Санкт-Петербург
РНБ — Российская Национальная библиотека, Москва
СА — Советская археология, Москва
САИ — Свод археологических источников, Москва
ТД — Тези доповідей, тези доповідей
ТДК — Тези доповідей конференції
ХГУ — Харьковский государственный университет, Харьков
ХИАО — Харьковское историко-археологическое общество, Харь-
ков
ХНУ — Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна,
Харків
УТОПІК — Українське Товариство охорони пам'яток історії та
культури, Київ
ЦДІАУ — Центральний державний історичний архів України,
Київ
ЦОДПА — Центр охорони та досліджень пам'яток археології управ-
ління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ — Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК,
Київ

РЕЗЮМЕ

Исследование славяно-русских памятников юго-восточных рубежей Руси насчитывает более чем вековую историю. Эту тематику разрабатывали в своих работах археологи и историки, в частности В.Г. Ляскоронский, Н.Е. Макаренко, И.И. Ляпушкин, Б.А. Рыбаков, П.Н. Третьяков, П.П. Толочко, Н.П. Кучера, А.П. Моця, О.В. Сухобоков, Ю.Ю. Моргунов и др. Несмотря на такой продолжительный период изучения, все же не до конца разрешенными выглядят ряд вопросов, связанных с процессом формирования в регионе Днепровского лесостепного Левобережья границ Руси, территории племенных объединений и поздних славянских княжений, происхождения административно-территориальных образований, направлением развития градообразовательных процессов в этом отдаленном от Киева пограничье Древней Руси. Несколько приоткрыть завесу над решением этих, а также других вопросов, позволяют материалы, полученные в ходе охранных археологических исследований летописной Лтавы в Поворсклье, которые планомерно вводятся в научный оборот.

Осенью 2007 г. проводились спасательные археологические раскопки на Николаевской горке в Полтаве, на которой размещалась часть посада или одно из укреплений летописной Лтавы. В ходе проведенных работ получена ценная историческая и археологическая информация, которая касается заселения этой городской ландшафтной доминанты в различные эпохи. Наиболее ранние материалы относятся к раннескифскому времени, а точнее, — к VI ст. до н.э. Вероятно, поселение земледельческо-скотоводческого населения ворсклинской локальной группы памятников скифского времени примыкало к восточным склонам Николаевского и Мазуровского оврагов, продлевая селищную зону от ранее заселенной Ивановой горы на юго-запад.

Также в пределах места раскопок выявлены находки позднего этапа роменской археологической культуры, которые следует связывать с селищем летописных северян, располагавшемся на Ивановой (Старополтавской) и Институтской горах — прямым предшественником лето-

писной Лтавы. Материалы роменской культуры обозначают, вероятнее всего, примыкающую к поселению хозяйственную зону над склонами правого берега ручья Лтава.

Археологические материалы, которые относятся к древнерусскому времени, а именно к периоду раннего феодализма (XI — начала XII вв.), представлены более выразительными находками и объектами. Речь идет об остатках древнерусской усадьбы XI в., в составе двух котлованов жилищно-хозяйственных объектов и хозяйственных ям. Выявленный раскопками комплекс является важным доказательством продолжения жизни на территории Полтавского поселения между началом XI и XII вв. Присутствие на объектах следов пожара может ставить вопрос об относительно сложной исторической обстановке в порубежных древнерусских землях в XI или же в начале XII ст.

Распространение материалов XII в. в районе Николаевской горки подтверждает правомерность высказанных ранее предположений о включении этой возвышенности в зону заселения летописной Лтавы во время пребывания ее в составе Переяславского княжества.

Также в процессе исследований обнаружены выразительные материалы козацкой эпохи и нового времени, которые существенно дополняют представления об исторической топографии полкового города Полтава и губернского центра XIX в. В результате произведенных охранных раскопок удалось локализовать «шинок» Николаевской церкви, установить время его функционирования — от начала XVIII до начала XIX веков, выявить остатки одного из городских кирпичных заводов конца XVIII — начала XIX ст. Обнаружены остатки двух кладбищ: некрополей Георгиевской церкви начала — второй четверти XVIII в. и, вероятно, небольшого приусадебного конца XVII — начала XVIII вв., предшественника погоста Николаевской церкви. В ходе произведенных исследований установлены ориентиры поиска остатков деревянной Георгиевской церкви конца XVII — начала XVIII вв.

Таким образом, в результате археологических раскопок на Николаевской горке в Полтаве 2007 г. получены материалы, которые раскрывают определенные аспекты жизни пограничного поселения древнерусского времени, а также расширяют представления относительно исторической топографии, этапов и характера застройки одной из городских ландшафтных доминант полкового, а затем и губернского центра — Полтавы.

SUMMARY

The study of the Slavic sites of the South-eastern borders of ancient Russia has counted more than a century of history. This subject was studied in the works of archaeologists and historians, in particular by V.Laskronsky, N.Makarenko, I.Lyapushkin, B.Rybakov, P.Tretyakov, P.Tolochko, N.Kuchera, A.Mocia, O.Suchobokov, Y.Morgunov, and others. Despite such a long period of study, yet, there is a number of unresolved questions. First, it is a questions connected with the process of demarcation of the Russian borders in the region of the forest and steppe area of Dnieper. Secondly, it is questions about the territories of tribes and the late Slavic principalities. Thirdly, it is questions on origin of the administrative and territorial formations, the direction of town foundations development in this, far away from Kyiv, frontier of the Ancient Russia. Materials, which are methodically put here into scientific circulation, were received in course of the archaeological investigations at the ancient Ltava and Vorskla adjacent area. In some measure, they cast light on these questions as well as on some others.

In autumn 2007, it was undertaken the saving archaeological digs on St Nicolas' Hill in Poltava, on which there had been situated a part of trading quarter of the ancient Ltava. In course of the made work it has been received a valuable historical and archaeological information, concerning the inhabitation of this landscape dominant in different epochs. The earliest materials are dated back to the early Scythian time, or more precise, – to VI B.C. The settlement of agricultural and cattle-breeding population, referred to the local group of Scythian time sites, probably adjacent to eastern part of St Nicolas' and Mazur ravine, extending the settled zone from an earlier settlement on the Ivan Hill toward the South-West.

In the measures of the digs, it has also been discovered materials of the late stage of the Romny archaeological culture, which should be connected with the settlement of Slavic tribe Severyane, situated on the Ivan (Old Poltava) and Institute Hills: the direct predecessor of the ancient Ltava. The materials of the Romny culture signify, most probably, domestic zone joining to the settlement beyond hills of the right bank of the Ltava brook.

Archaeological materials, which referred to the Old Russia time and, namely, to the period of early feudalism (XI – early XII centuries), are represented with some more expressive finds and objects. It is said about remains of an old Russian farmstead of XI century. The farmstead includes two foundation pits of housing and utility structure and two utility pits. The discovered complex is important witness of continual living on the territory of the Poltava settlement between early XI and XII centuries. Presence of marks of fire on the objects could rise a question on relatively complicated historical situation in the border lands of the Old Russia in XI or early XII centuries.

Spread of the materials of XII century in the vicinity of St Nicolas' Hill, corroborates the legitimacy of supposition stated before: about belonging the landscape dominant to the inhabited zone of the ancient Ltava, during its presence in the structure of the Pereyaslav principality.

In process of the investigations, there are also discovered materials of the Cossack epoch and the Modern time, which make a substantial contribution to view of the historical topography of the regimental town Poltava and the principal city of the province in XIX century.

The preservation excavations resulted we succeeded to localise the place of St Nicolas' Church «refectory», to specify date of its function: since early XVIII till the early XIX centuries, to reveal remains of one of the brickyards of the late XVIII – early XIX centuries.

There were found remnants of two cemeteries: St George's Church necropolis, first half of XVIII century and some other one, probably, small, adjoining a house, late XVII – early XVIII centuries, predecessor of St Nicolas' churchyard, that possessed the same place afterwards. In course of investigations were established reference points for research of remnants of wooden St George's church of the late XVII – early XVIII centuries.

Thus, the archaeological excavations on St Nicolas' Hill in Poltava 2007 resulted receiving the materials, which discover some aspects of life of people on the territories adjoining to the border in the Old Russia, and also make contribution to view, concerning the historical topography, stages and character of site development of one of the urban landscape dominants of the regimental, and then the principal city of the province – Poltava.

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. Миколаївська гірка і пам'ятки історичної забудови Полтави	14
Розділ 2. З історії археологічних досліджень	24
Розділ 3. Ділянка досліджень та об'єкти нового часу	32
Розділ 4. Стратиграфічні і планіграфічні особливості ділянки	36
Розділ 5. Досліджені об'єкти	41
5.1. Розкоп (котлован будівництва)	41
5.2. Знахідки з котловану та решток культурних нашарувань	74
5.3. Прирізка 1	77
Поховання козацької доби	77
Археологічні об'єкти давньоруського часу	87
Висновки	104
Джерела та література	106
Додатки	115
<i>Журавльов О.П.</i> Osteологічні матеріали з досліджень ділянки посаду літописної Лтави по Першотравневому провулку в Полтаві	116
<i>Каськова Л.Ф., Артемьев А.В.</i> Результаты антропо-одонтологического анализа костных останков XVII-XVIII вв. из археологических раскопок на Николаевской горке в 2007 г.	117
<i>Маєвська С.В.</i> Головний убір заможної міщанки з поховання на Миколаївській гірці	126
Список скорочень	129
Резюме	131
Summary	133

Наукове видання

**Супруненко Олександр Борисович
Мироненко Костянтин Миколайович
Пуголовок Юрій Олександрович
Шерстюк Вячеслав Вікторович**

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ
ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ:
Миколаївська гірка**

Українська мова, резюме – рос., англ.

Оригінал-макет видання підготовлений у ВЦ «Археологія»
Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури
Полтавської облдержадміністрації
36011, м.Полтава-11, вул.Комсомольська, 37, т. 8 (053-22) 2-26-12

На обкладинці: Історичний центр Полтави
(за мал. першої третини ХІХ ст.).

Відповідальна за випуск — **Кулатова І.М.**
Коректор — **Супруненко О.Б.**
Технічний редактор — **Хорєв С.В.**
Комп'ютерна верстка — **Хорєв С.В.**
Переклад на англ. мову — **Чернишов В.В.**

Здано в набір 12.10.2008 р. Підписано до друку 03.12.2008. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 10,14. Обл.-вид. арк. 9,95 + вклейка 0,59.
Тираж 310 прим. Вид. № 122. Зам. № 2/2008.

Віддруковано: Видавництво «Полтавський літератор»
36014, м. Полтава, вул. Пушкіна, 115, оф. 7,
тел./факс (0532) 56-29-83, тел. (0532) 56-29-58

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 1319 від 2.04.2003 р.

Рис. 4. План Полтави сер. XIX ст.
Чорним кольором позначене місце розташування котловану між двох церков
— Миколаївською та подвір'ям кол. дерев'яної Георгіївської.

Рис. 49. Розкоп. Об'єкт 2 — «цегельня». Знахідки давньоруського часу: уламок браслету (1) та намистина (2). Скло.

Рис. 50. Розкоп. Об'єкт 2 — «цегельня». Гребінь. Бронза.

Рис. 51. Розкоп. Яма 4. «Пляма» у зачистці. З північного заходу.

Рис. 52. Розкоп. Об'єкт 1 — шинок XVIII ст. Верхня частина гончарного горщика.

Рис. 53. Розкоп. Об'єкт 1 — шинок. Фрагменти гончарних полив'яних полумисків XVIII ст.

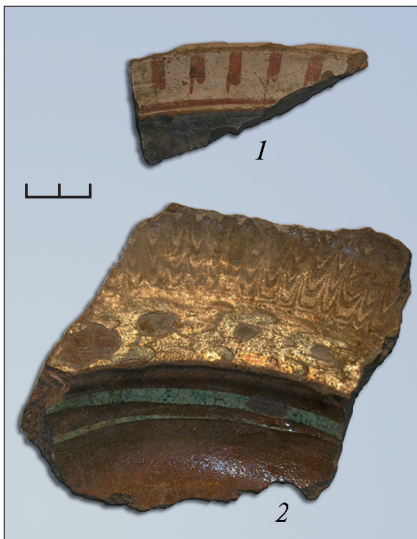

Рис. 54. Розкоп. Об'єкт 1 — шинок XVIII ст. Розвал червоноглиняної широкобокої гончарної посудини.

Рис. 55. Розкоп. Об'єкт 1 — шинок XVIII ст. Розвал полумиска із підполив'яним розписом.

Рис. 56. Розкоп. Об'єкт 1 — шинок XVIII ст. Покришка полив'яна.

Рис. 57. Розкоп. Об'єкт 1 — шинок. Горщики — «монетки» кін. XVIII ст.

Рис. 68. Розкоп. Об'єкт 1 — шинок.
Фрагменти кахлів XVIII — поч. XIX ст.

Рис. 69. Розкоп. Об'єкт 1 — шинок XVIII ст.
Розвал коробчатої кахлі з стилізовано-рослинним орнаментом.

Рис. 70. Розкоп.
Об'єкт 1 — шинок
XVIII ст. Уламок
карнизної кахлі.

Рис. 71. Розкоп.
Об'єкт 1.
Окуття лопати.
Залізо.

Рис. 72. Заповнення котло-
вану «цегельні». Горло
гутної пляшки. Скло.

Рис. 73. Культурний шар.
Фрагмент бронзової
іконки зі сценою
Хрещення. XVIII ст.

Рис. 74. Розкоп.
Об'єкт 1.
Люльки та їх
уламки. Фаянс.

Рис. 75. Розкоп. Поховання 4. Гудзики. Бронза, срібло.

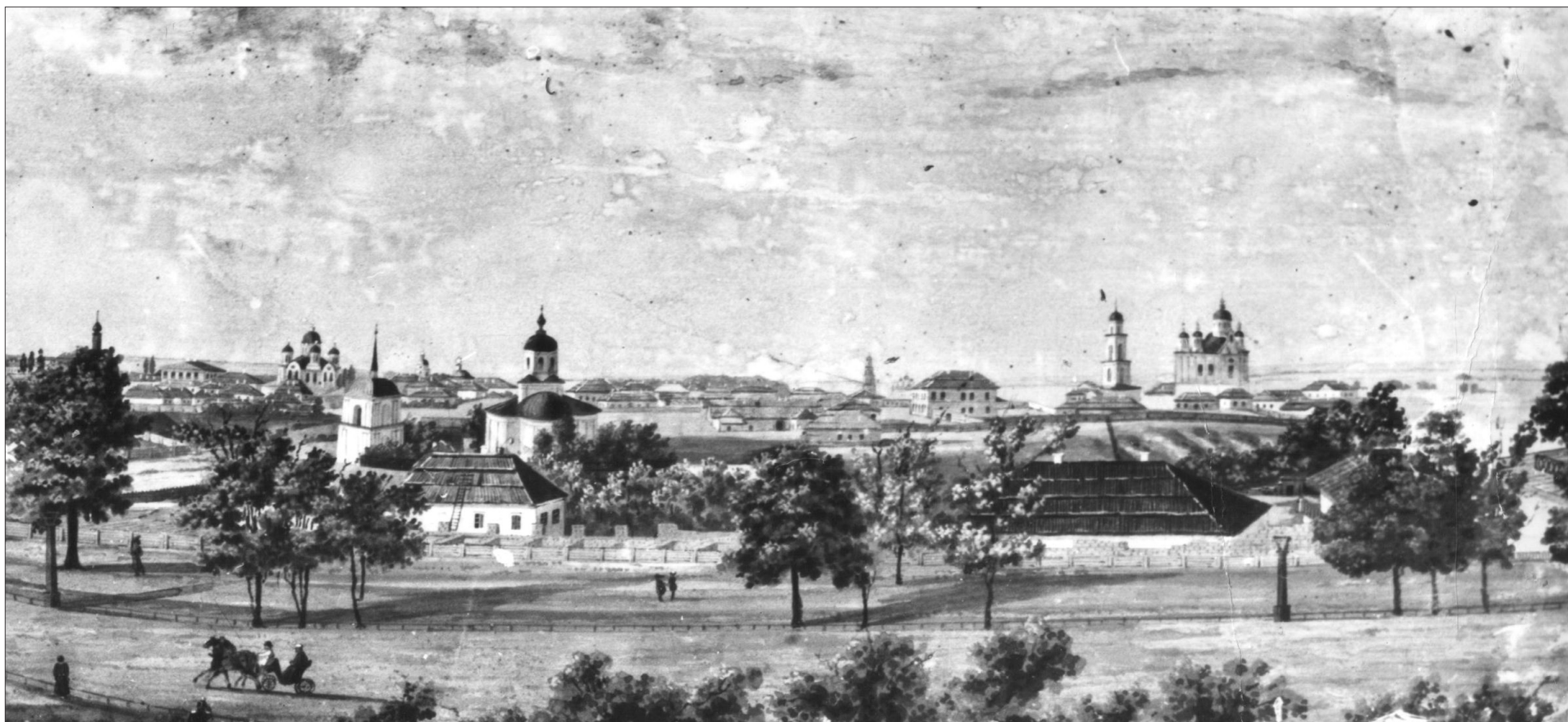

Рис. 8. **Вигляд Миколаївської гірки (ділянка наглядових досліджень)**
на малюнку поч. XIX ст.

На передньому плані зліва — Миколаївська церква, її дзвіниця, шинок, справа —
виробниче приміщення цегельні зі складеною готовою продукцією (споруда кін. XVIII ст.).

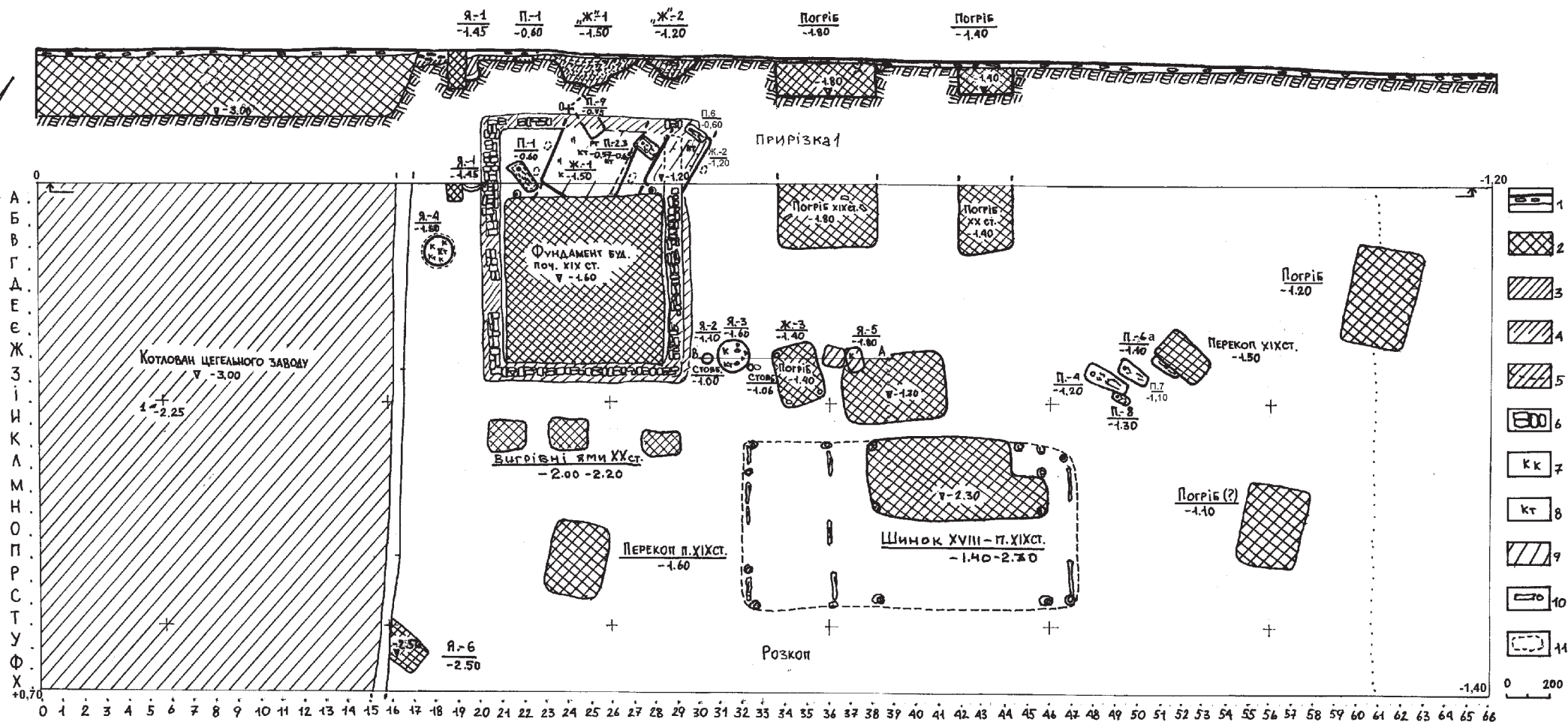

Рис. 24. Загальний план котловану (розкоп) по Першотравневу пров., 5, з нанесеними об'єктами до поч. XX ст., прирізки 1 (3x7 м) та профіль північно-західної стінки котловану.

Умовні позначення: 1 — будівельне сміття XIX-XX ст.; 2 — перекопи, новітнє сміття; 3 — чорноземні культурні нашарування; 4,5 — культурні нашарування роменсько-давньоруського часу; 6 — фундаменти будинку поч. XIX ст.; 7 — фрагменти кераміки; 8 — кістки тварин; 9 — заповнення котловану цегельні (чорнозем, органіка, трухлявина тощо); 10 — залишки дерева; 11 — межі заглибленої частини споруди XVIII ст. (шинок); цифрою «1» позначена знахідка гребеню XVIII ст.

INVESTIGATIONS AT THE TRADING QUARTER OF THE ANCIENT LTAVA: St. Nicolas' Hill
by A.B.Suprunenko , K.N.Myronenko, Y.A.Pugolovok, V.V.Sherstyuk